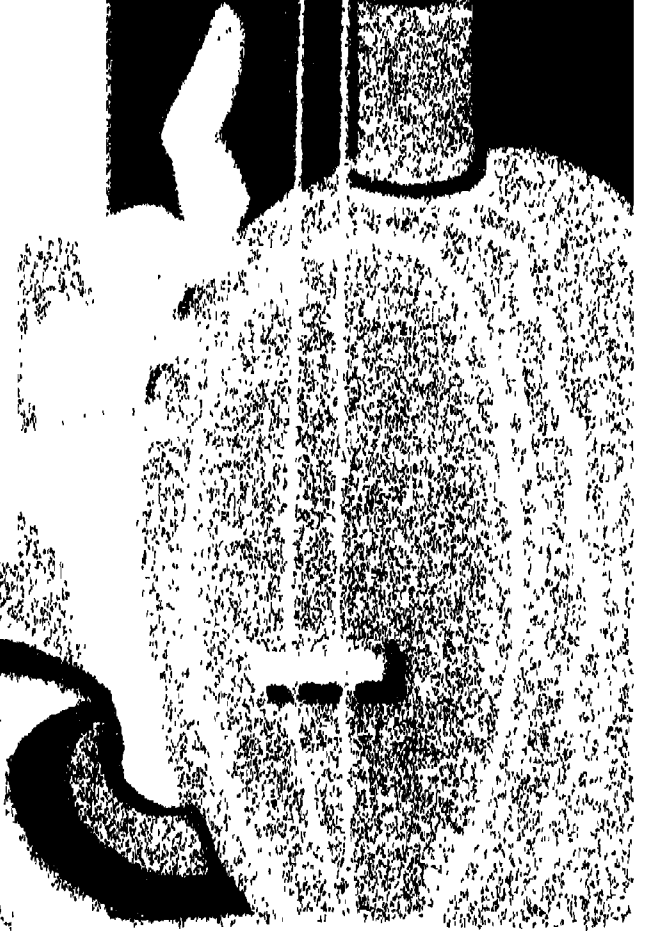
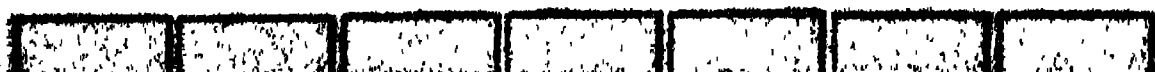

THE GREAT

THE GREAT
THE GREAT

१	रदियाणी रात	भा. १	०-१०-०
२	"	भा. २	०-१२-०
३	"	भा. ३	०-१०-०
४	चूँदडी (लग्नगीतो)	भा. १	०-१०-०
५	"	भा. २	०-१२-०
६	ऋतुगीतो		०-१२-०
७	सौरही गीतकथाओ		१-०-०
८	कंकावटी (प्रतसाहित्य)	भा. १	०-८-०
९	"	भा. २	०-१४-०
१०	हाहाञ्जनी वातो		०-८-०
११	सौराष्ट्रनी रसधार	भा. १	१-८-०
१२	"	भा. २	१-८-०
१३	"	भा. ३	१-८-०
१४	"	भा. ४	१-८-०
१५	"	भा. ५	१-८-०
१६	सौरही बहारवटीया	भा. १	०-१२-०
१७	"	२	१-४-०
१८	"	३	१-८-०
१९	धरतीनुं धावणु (लोकसाहित्य)		
		भा. १	२-०-०
२०	सौरही सतो	भा. १	०-१२-०
२१	पुरातन ज्योत		१-८-०
२२	सारठ तारां वहेतां पाणु		२-८-०
२३	सभरांगणु		१-८-०
२४	वसुंधरानां प्रहालां हवलां		१-८-०
२५	रा' गंगाज्जियो		१-८-०
२६	वेविशाण		१-४-०
२७	गुजरातनो ज्य		१-८-०

એકતારો

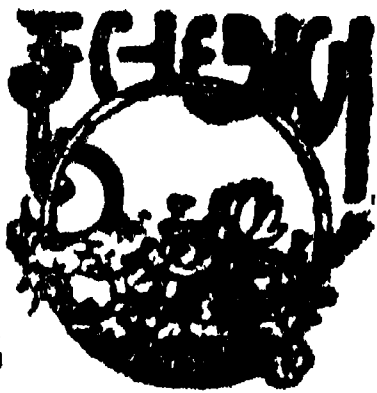
સ્વતંત્ર ભજનો તેમ જ
અન્ય ગીતોકાવ્યોનો સંગ્રહ

લેખક
ઝવેરચંદ મેઘાણી

પહેલી આવૃત્તિ : સપ્ટેમ્બર : ૧૯૪૦

એક રૂપિયા

સ્વાધીન પ્રેસ
વિદ્યાપીઠ
૨૨૬૦૫

મુદ્રક : મનુભાઈ અમૃતલાલ શેઠ

સ્વાધીન મુદ્રણાલય : રાણપુર

પ્રકાશક : જવેરચંદ મેઘાણી : કુલછાબ કાર્યાલય : રાણપુર [કાઠિયાવાડ]

अ ङ पं ङ ए

अेकतारानां ँन्ने यिने आलेभनार
स्वयं निर्मित कलाकार लत्रीळ

श्री वासयंहने

આત્મનિરીક્ષણ

શબ્દોના સોદાગરો : કવિજનોને, સાહિત્યના સર્જકોને એ નામે ઝોળખાવવા ઉચિત નથી ? સોદાગર એટલે દેશદેશાન્તરે ધૂમતો, જૂજવા સીમાડાનો પરિભ્રમણુશીલ વ્યાપારી. હાટડું માંડીને એ બેસે નહિ. એની વણુઝાર સાહસોને તોતરતી ચાલે. અણુખેડ્યા પંથ એને ડરાવે નહિ, અણુદીઠી ભોમ એને અકળાવે નહિ, નવલા પ્રદેશોનાં એ અન્નોદક ચાખે. એની દાલવેલી પોઠ્યોમાંથી સ્થલેસ્થલની માલ-આપલે ચાલે. સોદાગર શબ્દ સર્વોચિત છે, કારણ કે વિચારો અને ઊર્મિઓના કાફલા વહન્તો સાહિત્યક વિશ્વપ્રવાસી છે, સાહસશૂર છે, ધૂની છે, અને એ બધાંથી યે ચડી જાય તેવું તેનું ખિરદ તો છે, પોતાના પ્રિય ધરસંસારથી લાંબા વિજોગો, સ્વૈચ્છિક દેશવટાઓ લેવાનું. એના કેડા એકલતાએ ધૂન્નવતા હોય છે. છતાં એ તો વ્યવહારી સોદાગર છે, વિવેક એનું મોટું લક્ષણ છે.

‘ઉપડ ધણીને દ્વાર !’

પણ શબ્દોના સર્વ સોદાગરોમાં યે વિલક્ષણ ને વિષમપંથી તો કવિતાકાર છે. એને આપણે ઝોળખ્યો છે અતરિયો, સુરૈયો કહીને. ‘આપણ કાંધે લઈ ગઈડિયાં, ઉપડ ધણીને દ્વાર !’ એ બાંધ્યું છે મેં કવિ-સુરૈયાનું નિરાળું સ્વરૂપ. એનો અસખ્યાખ એણે એની કાંધ પર જ ઉપાડવાનો હોય છે. એની કૂંપીઓમાં અર્કો, નિષ્કર્ષો ભર્યા છે. એની કવિતાની પોઠો કે કાફલા નથી ઠવવાતાં.

એના પ્રત્યેક શબ્દપૂંજડાની અવનિ ભરતી ફારમને માટે માનવસંસારના ઊકળતા ચરમાં અજખમુખ પ્રાણુ પરિતાપે બકાયા હોય છે. એણે જે સુગંધ નીચેવી છે તે કાટિ કાટિ જનલેયાંનાં સંવેદનોમાંથી નીપજેલ હોય છે. ઉઠાવને એણે 'ધણીને દુવાર' ઊપડવાનું હોય છે. 'ધણીને દુવાર' : માલિકની સન્મુખ : કવિનું આખરી મુકામ ઈશ્વરનું આંગણું છે. 'ધણીને દુવાર' એ શબ્દ ભજનવાણીનો છે. રવીન્દ્રનાથે કરેલી કવિ-પ્રયાણુની કલ્પના પણ

નીરવ જિનિ

તાહાર પાયે

નીરવ વીના દિવો ધરિ

'અધાં ગાનો ખતમ કરીને, આખરમાં મારી નિઃશબ્દ વીણાને તો હું એ 'નીરવ'ને જ ચરણે ધરી દહશ' એજ છે :

સ્વાનુભવો ને પરાનુભવો

હું આ લખું છું તે શું ખરે જ અંતરમાં અનુભવું છું ? કવિ-તાકાર, સાહિત્યનો સર્જક શું સાચોસાચ નિજલખ્યું બધું સ્વાનુભવમાંથી નીતારે છે ? 'ગરજ કાને ?' નામનું આમાંનું ભજન મેં એક ચિંતનગામી, યોગભક્તિના આશક અધ્યાપક પાસે ગાયું ત્યારે એણે પણ મને પ્રશ્ન કર્યો કે તું આ પ્રભુ-તલસાટનો અનુભવ કરી શકે છે ? 'પ્રભુ' નામે ઝાળખાતું કાઈ એક અગમ અગોચર સત્વ, માનવીને ખેંચવા, મેળવવા, પોતાની પાસે ખેંચવા, પોતાના આત્મવિકાસની ભૂમકા લગી ચડાવવા વલવલે છે; મત્સ્યાવતાર ધરી માનવજીવને જળમાં ગોતનારો, વરાહ રૂપે કાદવમાં ઢૂંઢનારો કાઈક ચૈતન્યજ્યોતિ યુગાન્તરોથી ઉદ્ધાંતિક્રમ દ્વારા જીવને શિવ-સ્વરૂપે પામવા મથે છે અને જળ, કીચડ, પથ્થર, વન-

સ્પતિ, પંખી ને પશુકાટિમાંથી છેવટે માનવ-ભૂમિકામાં તો લઈ આવ્યો છે, તોયે હજુ તલસે છે : માનવી પ્રભુ માટે નહિ પણ પ્રભુ માનવી માટે તલસે છે ! એવો જે 'ગરજ કાને ?' ના પદ વાળો ભાવ, તે શું પદનો રચયિતા પોતાના ઊર્મિતંત્રમાં અનુભવે છે ? તલસતા પરમ ચૈતન્યસ્વરૂપની એને આત્મપ્રતીતિ થાય છે ?

અધ્યાપક મિત્રના એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેં નકારમાં વાળ્યો. ભક્તો પોતાના અનુભવો ગાતા હશે, કવિતાકારોનો એક સમૂહ પોતાનાં ઉર-સંવેદનોને શબ્દસ્થ કરતો હશે. પણ ખીજો એક સમૂહ છે, જે બહુધા પરાનુભવોને જ પોતાના ઊર્મિ-તંત્રની વીણા કે એકતારા પર બજવવા મથે છે. એટલે કે મુખ્યત્વે એ કલ્પક છે, નિગ્મનુભવી નથી. ઉદાહરણુ લઈએ : પીડિતો દુઃખિતોનાં પદો ધણાએ ગાયાં છે. મેં પણ ગાયાં છે. એમાંનાં કેટલાંક પરભાષામાંથી મેં જેમ આપણી ભાષામાં ઉતાર્યાં છે, તેમ ખીજાં કેટલાંક જેને વ્યવહાર વાણીમાં માલિક નામે ઓળખવામાં આવે છે તે પણ વસ્તુતઃ મૌલિક નથી, એટલે કે તેનાં મૂળ રચનારના પોતાના પીડિતપણામાં નથી બાંધેલાં. પરભૂમિમાં ઉગેલ રાષ્ટ્રોને પોતાને આંગણે લાવીને ચોંપનાર માણસની માફક. પરપીડનના સંવેદનોમાંથી ઉદ્ભવેલા એ ભાવોને મેં મારી કલ્પનાભોમમાં માત્ર રાખ્યા છે. ભોગવનાર, અનુભવનાર, વેદનાનાં હજો વડે ખોદાઈ જનાર ભોંય પારકાં હૈયાંની છે; કવિતાકાર એ સંવેદનોના સીધા પરિસહનાર તરીકેનો દાવો કરી શકે નહિ.

સંવેદનની ખરસમાં

યૂથિકાએ ગાયું છે આમેદાનની તાવડી ઉપર : 'કૂઈ કહીયો કહીયો કહીયો રે હરિ આવનકી.' મીરાંનાં ખીજાં એ ધણાં પદો એણે ગાયાં છે. ગાન એનું છે, તલસાટ એના નથી, મીરાંના છે. મીરાંની ભસ્મ ઉપર ચાર સૈકાના વાયરા વાધ ચુક્યા છે. આજની ગાનારી

એ સૈકા-જૂના સૂક્ષ્મ પરાનુભવને પોતાના ગળામાં ક્રોતરે છે. ગાનારી ભેખ લધને, રાજવૈભવ ત્યાગીને, પતિને ય તરછોડીને, વૃંદાવનમાં વિચરવા નીકળી નથી પડી, ગાનારનું હૃદય પણ, મીરાંની પ્રભુપ્રીતે રંગાયું રસાયું હરહમ તો નહિ રહેતું હોય. ગાનારે ભગવો કે ઘોળો વેશ પહેર્યો નહિ હોય. ગાનારી જેમ મીરાંની મનોભૂમિમાં પહોંચેલી નહિ હોય, તેમ બીજે પાસે મીરાંની નકલ, બનાવટ પણ નથી કરતી. એણે એનાં ગળામાં પરનું સંવેદન ઘૂંટ્યું છે. એ જ સ્વધર્મ કવિતાકારનો સમજવો. એ ઘૂંટે છે કલ્પનાવતી ભિન્નિ-તંત્રની ખરલમાં: પણ એ ઘૂંટે તો છે પારકાના જ અનુભવ. એવાએની જમાતમાં આપણું સ્થાન હોય તો બસ છે.

અસલી કે નકલી

કવિએ એટલે તો વેદવાણીમાં કહેલા ઋષિએ : આર્ષદૃષ્ટાએ: પરમ સત્યના પયગમ્બરી પેખન્દાએ: એ જ કવિએ પોતાનાં પારગામી ચક્ષુએનું ખચીત દીકેલું ગાય. કવિતાકારો એવી આર્ષદૃષ્ટિનો તો શું પણ ઉંચર લગીની ચે ભૂમિને નિહાળી શકવાનો દાવો ન કરી શકે. સ્વાનુભવલક્ષી કવિતાના રચનાકારો પણ જે ક્રીણવટથી તપાસશે તો એમણે ગાયો હોય તે 'સ્વાનુભવ' કિંચિત જ પોતાનો અનુભવ હશે. પરાનુભવના પડધાને જ ધણુંખરૂં એ સ્વાનુભવમાં ઘટાવતા હોય છે. વિશ્વકવિતાના પ્રચૂર વારસાની આપણને આજે સુકર પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે. એના ગાઠ પરિચયે આપણને ઉચ્ચગણની સરલતા સંપડાવી છે. એ સરલતાને આપણી કલ્પનાસૃષ્ટિમાં અનેક-વિધ ખેલો ખેલાવીએ છીએ ને એ ખેલનમાં આપણી થોડીક ક્ષણોની સહૃદયતા મૂકીએ છીએ. તેને પ્રતાપે જ આજની કવિતા સરળય છે. મીરાંને ગાવામાં જેવી સહૃદયતા યૂથિકાએ કળવી છે તેના જેવી આપણી સહૃદયતા આપણાં પરાનુભવગાનમાં

આપણે સીંચીએ, તેટલે અંશે એ કવિતા સાચી બની એમ કહેવાનો આજે શિષ્ટાચાર છે. સહૃદયતાનું પ્રમાણ જેમ અલ્પ, તેમ તે કવિતાને વધુ નકલી કહેવાનો રિવાજ છે.

પ્રયોગકારો છીએ

પણ આપણી ઘણીખરી કવિતા મૂળે તો નકલી જ છે. છતાં એમાંની સર્વોત્તમ નકલ એ કે જે તત્કાલ પૂરતી દિલસચ્ચાઈએ વિભૂષિત : બાકીની બધી બનાવટપણાથી દુષિત : ‘બિછી ઉધારા અરક લઈ માંહી ભેળે તેલ ધૂપેલ : એ રે સૂરૈયાની ફૂટી ચાલાકી, નારીરંજણ ખેલ !’ ઉત્તમ કવિતાકારો કુશળ કસબીઓ હશે ખરા કવિઓ ન થયે હોય. એવું કથન તુચ્છકાર નથી સૂચવતું. કુશળ કસબીપણું પણ કંઈ રસ્તામાં પડ્યું છે ! યોગ : કર્મસુ કૌશલમ્ : એ તો યોગ છે. એ છે પ્રયોગકારોનો યોગ. ઘણાખરા પ્રયોગો જ કરનારા છીએ. નાના પ્રકારના કલ્પના-પ્રયોગો કરી, નાના પ્રકારના લાગણી-પ્રયોગો કરી, નાના પ્રકારના ભાષાછંદોના પ્રયોગો કરી કરી આપણે પરાનુભવોતું એવું ઉચ્ચારણ શોધીએ છીએ, કે જે પરજનોને પોતાના હૈયે વારંવાર રમતું લાગ્યા કરતું હોય છતાં રમ્ય સ્વરૂપે પ્રકટ કરતાં ન આવડતું હોય : ‘what oft was thought but never so well expressed.’ આંગલ કવિ પોપની, કવિતા વિષેની આ પિછાન મને સ્વીકાર્ય છે. આપણો સ્વધર્મ, અનેક હૈયામાં રમી રહે તેવાં વાણી-સ્વરુપો ઘડવાનો છે. જન જનને બિર્મિ-આરે એના આતમતત્ત્વને ભાવતાં ટોપરાં તેજનાનાં બહાણો નાંગરતા તમે સાહસશૂરની ખુમારી ભર્યાં સાદાગરો છો કવિતાકારો ! તમે પરમ જ્યોતિના પારદર્શીઓ નથી.

પરાનુભવોને ઝીંઘવા, એ પણ ઉચ્ચ સાધના માગી લે છે. આતમની એરણુ પરે એ પરાનુભવનો હથોડો પડે છે, તે ક્ષણે શબ્દ-તણુખા

જરે છે, રગેરગ કડાકા થાય છે, ત્યારે શબ્દો ગોઠવાય છે, ને એ શબ્દરચનાઓ કરી કરીને ય આખરે એ કવિ, ‘ખાંપણમાંય તારે ખતા પડશે.’ તારા શબ્દને કહ્નનો દુકડો ય કદાચ નહિ મળે. તારાં તનની ખાખ થશે, પણ તે પછી ય તારા શબ્દો તો પંથવિહોણા પથિકાને વાટદેખાવણુ દીવડા બની રહેશે.

ભજનનું વાહન

‘પ્રયોગકારો’ કહ્યા મેં આજના કવિતાકારોને. ‘યુગવંદના’ પૂર્વેનાં ‘વેણીનાં ફૂલ’ ને ‘કિલ્લોલ’માં જૂનવા પ્રયોગો જ હતા. ‘યુગવંદના’ પણ પ્રયોગોની જ એક પોદ્ય હતી. એમાં ભજનની ભાવલક્ષણમાં તેમ જ ઢાળલક્ષણમાં થોડી રચનાઓ કરી હતી: ‘ઊંડી રે નીંદરમાં અમે સાંભળ્યું રે ધરતી માગે છે ભોગ !’ એ પહેલો પ્રયોગ: ‘વીરા મારા પંચ રે સિંધુને સ્મશાન’ એ બીજો: ને ‘ધણુ રે બોલે ને એરણુ સાંભળે હો જી’ એ ત્રીજો. પહેલો પ્રયોગ એક ધર્મપુરુષે દોરવ્યા સૌપહેલા પ્રજ્ઞસંગ્રામ પર અજમાવ્યો, બીજો પ્રયોગ એક માનવીના વધસ્થંભારોહણના પ્રસંગ પર, ને ત્રીજો એક વ્યાપક વિશ્વસ્થિતિ ઉપર. એ ત્રણ પ્રયોગોએ ઊપલી નીચલી સર્વ સાહિત્યરસ-કાટિઓનાં શ્રોતાજનો પર મેળવેલી સફલતાથી એક ખાત્રી થઈ; કે ભજન એ કાવ્યનું જૂનવાણી વાહન નથી, એ કવિતાસ્વરૂપમાં સનાતન તાકાત ભરી છે; ને એ શક્તિસ્વરૂપ કેવળ વૈરાગ્ય અને આધ્યાત્મિકતાનું જ નહિ પણ આત્મસમર્પણ, યુદ્ધ અને સામાજિક અવસ્થાની વિષમતાના આધુનિક (ખરૂં જોતાં તો સર્વકાલિન) ભાવોનું પણ ગરવું ગંભીર વાહન બની શકે તેવી છે. ને હકીકતે જોઈએ તો સોરઠી ભજનિકાએ ઘેરી ઘેરી ભજનવાણીના પ્રયોગે વીર, રોદ્ર, કરુણ, શૃંગાર વગેરે સર્વ પ્રકારના રસોને પ્રકટ કરવામાં ક્યાં નથી અજમાવ્યા ?—

‘ગરવે નેળ અળેળ્યા
 ‘ગરવે નેળ અળેળ્યા રે
 ‘ગરવો ધણેણ્યો વાળાં વાગશે હો છ.’

એ પદના સંગ્રામોચિત સ્વરો.

‘સોળ રે કળાનો સુરજ ઊગશે
 ‘તપશે તે દિ’ બાળોબાળ રે
 હાં-હાં-હાં

‘ધરતીનાં દોય પડ ધૂજશે
 ‘હોશે તે દિ’ હલહલકાર રે
 હાં-હાં-હાં

‘પીર રે પોકારે મુંબાં ભાવગાં !’

એવા જોસલ પીરના રૌદ્ર પુકાર.

‘ધરતી માથે હેમર હાલશે સૂના નગર મોઝર,
 ‘લખમી લૂંટાશે લોકું તણી એની નવ ધૂમ કે ન વાર,
 ‘પોરો રે આવ્યો સંતો પાપનો
 ‘ધરતી માગે છે ભોગ !’

એવી વ્યાપક સતાવણીના આગમ-બોલ.

‘સેજ પલંગ માથે પોહતાં
 ‘બાળુડા ! સેજ પલંગ માથે પોહતાં;
 ‘એવાં પથરે પોહાડ્યાં નાનાં બાળ...ગરનારી !’

એવી કરુણાદ્ર શિષ્ય—વાણી.

‘એ જ નેસલ !

‘તમે રે હીરો ને અમે લાલ !

‘એકા એ દોરામાં દોતું પ્રોવિયાં હોજ !’

એ પ્રેમોદ્ગાર.

ભજન-વાણીની એ ભાવેભાવમાં રમતી શક્યતા રાત્રિઓ પછી રાત્રિઓના નિસ્તબ્ધ પ્રહરોમાં આપણા શ્રવણે પડે છે. એના બોલ, લહેકા અને સંઘઝીલાતા સ્વરારોહો ને અવરોહો, કાર્ષ્ણ્ય ધ્રુવતા મહેરામણની લહરમાળ જેવા આપણા પ્રાણને લહેરાવે છે. એના બોલ અને ધ્વનિ-ધોર જાણે નાદબ્રહ્મમાંથી નીતરતા હોય છે. સમૃદ્ધ-સંગીતની એમાં પરાકાષ્ટા છે. એ નાદબ્રહ્મની ઉપાસનાનું, પ્રત્યેક શનિવાર, પ્રત્યેક અજવાળી ખીજ, આજના સર્વભક્ષી ધ્વંસની વચ્ચે પણ, કાવ્ય-સંજીવિની છાંટતું અકેકેક પર્વ છે.

‘એકતારો’ નામ કેમ ?

ભજન-વાણીનાં એ તંતુઓ પકડવાનો મારો પ્રયાસ વધુ મજબૂત બન્યો છે. એના પ્રયોગ મેં ‘મુંમઝની શરામખંધી’ જેવી કે હકકર બાપાની એકાતેશમી જન્મ-જયંતી જેવી પર્વાણી માટે કર્યાં છે. ‘તકદીરની ત્રોફનારી’નું નિગૂઢ રૂપક મેં એ ભજન-પ્રયોગમાં ઢાલ્યું છે, ને છેલ્લે તો ‘ધણીને દ્વાર’ જર્મ આ પ્રયોગ ‘સંહારના સ્વામી’માં વિરમ્યો છે. વીસેક આમાં ભજનો છે, બાકીની જૂજવી રચનાઓ છે, એ સર્વના નાનકડા સંગ્રહને ‘એકતારો’ એવું નામ આપવામાં મેં મારાં મુખ્ય નવાં વલણોને અત્રપદ આપ્યું છે.

પીડત-ગીતોનો એક

પ્રલયની ફૂંકા તો પીડતોનાં કાવ્યોમાં લગાવે છે કવિતાકારો. કટાક્ષોના ઉચ્ચ દંશ દે છે ને પીડકોને દઝાડે છે. પણ ભજનની વાણીમાં પ્રવેશ્યા પછી તો પલેપલ ઉદ્ભવ્યા છે આખરી કલ્યાણના જ ઉદ્ગારો. ઉચ્છેદકોને સંબોધ્યું છે કે—

‘વીરા ! એક ખીજ વારીએ ન જાણ્યું

‘તો લાખ ઝાડ કેમ ખાલ્યાં ?

‘વીરા ! એક બુન્દ નીર ના ઉતાર્યું’,

‘જૂનાં નવાણુ કેમ ટાલ્યાં !’ (બ્રાંતિ)

નર્મ્યા ‘વેગ’ને પંથવિહોણો પેખ્યો; ને સંહાર કરતાં સર્જનની જ શક્તિ સત્કારી. ‘સંહાર’ની બ્રહ્માંડો છૂંદતી ક્ષણો કરતાં સર્જનનાં નાનાં ને સુકુમાર પા પા પગલાં વધુ ને વધુ પ્રભાવશાળી દેખાયાં છે. ‘યુગવંદના’માં ‘કરાલ કાલ’ને અને ઉચ્છેદક ‘ઓતરાદા વાયરા’ને અહ્લુવાન દેનારી રૂચિ આજે તો ‘સંહારના સ્વામી’ તું રૌદ્ર રૂપ ગાતી ગાતી પણ આખરે દીનભાવે ભાખે છે કે—

‘સંહારના સ્વામી ! તુંને વંદના હો જી;

‘તું છો શિવ અને છો સુંદર

‘તું છો સત્ય અને છો મંગલ રે

‘આખર તો એવાં રૂપે રાજજો હો જી.’

અંતિમ મંગલતા

વિશ્વતા પરમ કલ્યાણકર તત્ત્વની આ અંતમતા તરફ આપણા અંતરનું ઢળવું, એ કેટલું અગોચર અને રહસ્યભર્યું છે ! જૂના કાળનું મારું ‘વીર જતીન્દ્રને’ જોઉં છું ને નવું ‘ક્રાટશે અગ્નિથંભો’ એની સાથે

મીડવું ધું. એઉ આમાં મૂક્યાં છે. જતીન્દ્રના આત્મસમર્પણને ચિરદા-
વવા જતાં શબ્દોમાં કહુતા, ઉચ્ચતા, કંઈક અંશે ફિશિયારી આવી છે.
ને સમાપ્તિમાં—

‘ રજ રજ નોંધી રાખશું, હૈય, ખીચ દિસાખ,
‘ અવસર આવ્યે માગશું, કિસ્મત પાસ જવાખ
‘ માગવા જવાખો એક દિન આવશું,
‘ ભૂખરી પતાકા સંગમાં લાવશું
‘ અમારા રક્તના હોજ છલકાવશું
‘ માતનો ધ્વજ ફરીવાર રંગી જશું.’

એવી દાંત-કચકચાટી છે. તેની સામે નવા ‘ફાટશે અગ્નિથંભો’માં
નિર્દોષ પ્રજ્જ્વળગૃતિ રૂપી પ્રસ્લાદ પર ફર ગુજરનારા પીડકને માટે
આખરી અંજમ તો, હિરણ્યકશ્યપુનો થયો હતો તેવો જ કલ્પ્યો છે,
કલ્પના તો એજ કારમા રૂપમાં કરી છે કે અરાખર સંક્રાંતિના ઊંખર પર
પ્રજ્જ્વલનો ધગેલો થંભ ફાટશે, પણ સંહારતત્ત્વની બિભીષિકા તેટલે જ
અટકે છે અને ગવાયું છે કે—

‘ને ત્યાંથી કાણ નરસિંહ?—ના, ના, કોક નવે રૂપે,
‘અપાખી પાપીની સૌની ઊઠશે અખિકા રૂપે.’

એ જ મંગળ તત્ત્વની અંતિમ પ્રતિષ્ઠા, પરઆંગણેથી આણેલા
રોપ ‘કાંતનારાં’માં પણ મારી નજરે પડી છે. પીડિત પૃથ્વીસમાજના
એ પ્રતિનિધિઓ જેવાં એ એ પાત્રોના પરસ્પર ઉદ્દગારોમાં, યુવાન
પૌત્રી આગ વરસાવે છે, વૃદ્ધ દાદી આખરી આસ્થાનું જળસિંચન
કરે છે, ને ‘જો એટા, લેરખી આવે સંદેશા લઈ લાણના’ એવી એ બુઢીની
આશા—મીટને બળે બન્નેનો હૃદયધ્વંસ થતો બચે છે, કહુતાનું
વિષપાન થંભી જાય છે.

કટુતાનું તત્ત્વ

કટુતા અને ઉગ્રતા આપણી કવિતામાંથી પૂરી વિદાય પામી જાય એ શું આજની પ્રયોગાવસ્થામાં સહેલું છે ?

‘અમૃત ને ઝેરના ઘડૂલા

‘સિંધુ વલોવી કાઢ્યા સંગે,

‘અમિયલ રહેવું જો હોય દુલ્લા !

‘ઘૂંટીને દોય પીજો સંગે.’

એ આમાં બતાવેલા મિરદ મુગ્ધ ‘અમિયલ દુલ્લા’ બનવું કે કપરું ! નહિ, નહિ. ત્રિપ ને અમૃત ભેગાં ઘૂંટી હજી જાણ્યું નહોતું હજી તો ‘નધણીઆતી નથી’ એ ભજનમાં મેં પ્રજા—ધેતુને સ્તુતિ ગવરાવ્યું છે કે—

‘વાંભ સુણો મારા ધીંગા ઘણીની,

‘આવતાં ને લાગે વાર;

‘સૂકાં મારાં ચામડા સાટે.

જોજો લીલાં ચામ નો ફાટે !’

એમાં પીડકાનાં લીલાં ચામડાં ફાટતાં કલ્પિતે મેં અર્થ માનવતાને દૂષિત કરી છે: પરંતુ બીજી બાજુ મેં સ્વાર્થપ્રેરિત વિચારોમાં બેગુનહે કતલ થતા ભાડુતી સૈનિકોની જન્મદાત્રીએ કલેજે આવી દારૂણ આરજુઓ મૂકી છે—

‘કારમા લોહ—થંભાઓ ગાળી અગ્નિરસો પીવો !

‘કાટિકોટાન અંબાઓ ! આંકડા ભીડી નીસરો !

‘હીંચોળી પારણાં લીધાં, ઝંઝા—જૂથ બનો હવે;

‘ઝંઝેડો તખ્ત ને તાજો, પ્રલયંકર ચાંડિ હે !’

[‘હજી કેટલાં કંદનો ..... ?’ પાનું ૪૪]

એવી કલ્પના શું દ્વિધિત છે? એમાં શું માનવતાનું અર્થ છે? એની સરખામણીમાં ધણા માનવતાપૂજકોને ‘પુત્રની વાટ જોતી’ માતાના કાવ્યમાં (પાનું ૫૦) મંગલતા દેખાશે. એણે તો પંથભૂલ્યા રઝળુ દીકરાને જ ઘેર આવવા વિનવ્યું છે. એણે તો પહેરેગીરાને પણ વિનવ્યું છે કાળી અંધારી રાતે કે—

‘ રઝળુ દીકરો ક્યાંય જો મળે,
‘ પથ બતાવજે, ધરભણી વળે.’

એમાં બંડનો, ઉથલપાથલ કે દાઝભરી કટર ધ્વંસવૃત્તિનો નહિ, પણ આર્દ્ર સમજવટનો ભાવ અંકિત છે. જેમ જેમ આપણું ઉમિં-તંત્ર ગણાતું આવે છે તેમ તેમ એજ ભાવ વધુ સ્પર્શે છે. પણ મેં કહ્યું છે તેમ, સામાન્ય કવિતાકાર, જે કવિ (આર્પદૃષ્ટા) નથી, તે તો પરાનુભવો જ ઝીંકતો રહે છે. આંહી ઝીલાતા આ બેઉ, મારા નહિ પણ પરનાં સંવેદનો હોય, મેં તો કેવળ એના દર્શાયક તરીકેની જ સ્થિતિ સ્વીકારી છે. ને મારો પરમ સંતોષ તો ‘અસહ વાત’ જેવા ગીતમાં (પાનું ૮૧) વસ્યો છે. એમાં પણ શત્રુ-સૈન્યના સૈનિકોની બંદૂકે ધવાતી એક સ્ત્રીની લાગણીઓમાં પોતાને મારનારાઓના અંતરતમ માતૃપ્રેમ ને સ્ત્રીસન્માનની કલ્પના મૂકી છે—

‘એ મને ય જો આંતરિયાળ મળે
‘તો બોલાવે પૂછી, તમે કાણુ છો મા !’

પણ અસહ વાત તો આ જખ્મી ને અપમાનિતા જનનિના હિલમાં એક જ છે : આ સૈનિકદળોને મોતને પંથે ચડાવનારા મતલબીઓ એમ ખિરદારીને ઉત્તેજે છે કે ‘મારો આ પરદેશીઓને, કેમ કે આપણી મા (માતૃભૂમિ) એમ માગે છે !’ અસહ છે આ મા—

માતૃભૂમિના નામે સંહારકૃતિ ઉત્તેજવાની રણુકીકીઆરી, કારણ કે 'મા' જીઠીને પારકાં સંતાનોનો સંહાર માગે કદી ?

આવી અસહ વાત ઉચ્ચારવામાં એક પણ અપમાનકારી કટુ શોભ વપરાઈ એકો નહિ, એ આ રંક કવિતાકારની કૃતાર્થતા છે.

વ્યક્ત અને અવ્યક્ત

આત્મનિરીક્ષણનો આ દષ્ટિદોર મને મારાં, અહીં સંગ્રહલાં પીડિત-ગીતોની વધુ તપાસે એંચી લાવે છે, કનિષ્ઠ ભાવ મને પરદેશી કવિતામાંથી ઊતરેલા 'ગરીબોદ્ધારની ચાલાકીઓ'ના ગીતમાં (પાનું ૩૦) ભાસે છે. એમાં સર્વોપરિ સ્થાન મજૂરમાલેકોની આછકલી મજાકને જ મળ્યું છે. આવી આછકલાઈ ડાઈ હડતાલીઆઓની ચોપાટી-સભા ગજવતા ભાષણખોરના મોંમાં જ સુસ્થાને ગણાય; કવિતામાં એ દૂષણ અને. કવિતામાં વ્યક્ત કરતાં અવ્યક્ત જ વધુ મહત્ત્વનું. કવિતાની કસોટી જ એ : વ્યક્તને બાદ હેતાં અવ્યક્ત કેટલું ગૂંજી રહે છે ? એ કસોટીએ ચડાવે તો આ ગીતની કિલ્લતા પ્રકટ થશે. અવ્યક્ત કશું જ નથી રહેતું.

એ આંકણીએ ચડાવીએ 'મને વેચશો મા' ગીતને (પાનું-૨૨). આમાં પીડિત દલિતનો, પોતાના બીજી બાબુના શોષકો (exploiters) તરફનો-કહેવાતા સેવકો ઉદ્ધારકો પ્રત્યેનો કટાક્ષ છે. પીડિતના આંસુ વડે પોતાની સોનાની ઈન્ડી-પેનો ભરનાર, પીડિતના ક્ષુધાગ્નિ પર પોતાના રોટા શેકનાર, પીડિતનાં શોણિતમાં પોતાના 'વાદ'ના વાવટા રંગનાર, પીડિતની પાંસળીઓનાં લાડકાં ગણાવવા માટે બાકી રહેલ ચામડાં પણ ઉતરડનાર આ નવીન શોષકોની ધંધાલક્ષી દાંભિકતા (insincerity) પર હું મનું છું ત્યાં સુધી આ પહેલો જ કટાક્ષ છે. પણ એ કટાક્ષનું કાવ્યતત્ત્વ થોડુંધણું, ઉપરની જ પેઠે કલૂપિત છે. એ પીડિતોદ્ધારમાં ચપ્પરાકી આવી છે. એમાં પીડિતોની

સ્વાભાવિક સહૃદયતા નથી વિલસતી. એ હિસાબે ‘ક્રમ કરે, કાયદો નૈ !’ (પાનું ૨૬)નો કટાક્ષ વધુ માનવતાયુક્ત ને સ્વાભાવિક લાગશે. સંચાની સાથે ભાષ્યબંધીનો સ્નેહ સમજતો મજૂર યંત્ર ચલાવતાં ચલાવતાં પોતાની કુંવારી બહેનના વિવાહના વિચારે ચડે છે, વિવાહ ગાટે જોઈતાં નાણાં નથી; નાણાંની બચત વગર વિવાહ ક્રમ કરીને બનશે ? એ વિચારચરત દશામાંથી સંચાના સંચાલન પ્રત્યે ગફલત જન્મી, બેધ્યાન બની જવાયું, સંચાએ બેધ્યાન ‘દોસ્ત’નો હાથ એક જ લખરકે, કાંણી સુધી ચાટી લીધો ! ને મજૂરની મા ‘કમ્પસન’ (Compensation : તુકશાની) માગવા શેઠીઆઓથી માંડી રાજ સુધી ભટકી આવી પણ સૌએ એક જ જવાબ વાળ્યો : ‘શું કરીએ બાઈ ! કામ્પેન્સેશનનો તો આપણા રાજ્યમાં કાયદો જ નથી ના !’

આમાં મને કટાક્ષની નિર્મળતા દેખાઈ છે. હાંસી વેધક રહી છે પણ ઘાતકી નથી બની ગઈ, દાંતકચકચાટી દૂર રહી શકી છે. અને અબ્યકતનું શેષ મજૂરની બહેનનાં લગ્ન સંબંધી ચિંતામાંથી નીપજતા પરિણામની કશ્ણતાએ રંગાયેલું આપણા હાથમાં રહી જાય છે.

કવિતામાં પુણ્યપ્રકાપ

યંત્ર-માલિકા પ્રત્યેના શોષદોષને દૂર રાખીને તેમજ મજૂરની જ સર્વગુણસંપન્નતા ગમ્ભીર વગર, ન્યાયઅન્યાયની બહેંચણી કરવાનો લોભ ત્યાગીને, પીડિતવાદના દરિયાવને ડોળવાનું કામ કવિતા માટે દુષ્કર છે. કવિતા કાં ગાળોનો કાપ બની જાય છે, કાં વેવલાઈની રૂઢનિકા બની જાય છે. નરી ચીડ અને પુણ્યપ્રકાપ વચ્ચે, ગુરસા અને જુરસા વચ્ચે ત્રિવેક કરવાનો કાર્વિધર્મ ગંભીર છે. પુણ્યપ્રકાપના વિશુદ્ધ પ્રાદુર્ભાવને ‘પુણ્ય’ની પહેલી અપેક્ષા છે ને એ પુણ્યવત્તાને પામતા પહેલાં હૃદયને કેટલા વિષદુઃટડા પચાવી જવા પડે છે ! વાણી ખીજાઈને વ્યક્ત થાય છે, ને એ ખીજ પણ સ્વાનુભવનું સત્ત્વ નથી હોતી,

(કવિતાકારોમાં તો હોય પણ ક્યાંથી !) તે હકીકત આજની ગિરીતી લીધેલી કવિ-ખાજને પણ વધુ કરણ કરી મૂકે છે. આપણે ઘણા ખરા એના ભોગ બન્યા છીએ. પણ પ્રયોગદશામાં સાચદિલીથી પગ ઠેરવતા ઠેરવતા, ઠોકરો ખાતા ને લપટતા લોહીલોહાણુ થતા આપણે નવા પથો ખેડીએ છીએ. સ્વરૂપોની નવીનતા જે મુગ્ધદશા શરુમાં જન્માવે છે તે જાત્રો કાળ ટકતી નથી. આપણે આપણા મહિમાની કલ્પગીઓ માનેલી કઠંગાઈઓ અને ખૂખીઓ માનેલી ખામીઓ ‘ઘણીને દ્વાર’ પહોંચતાં સુધીમાં તો આપોઆપ ખરી પડશે: ‘તે દિ’ શબ્દ લય પામશે, હોશે આપોઆપ ઉગ્મસ, ચલ મન શબ્દને વેપાર જી !’

રૂચિભેદને કારણે

પણ પ્રત્યેક પીડિતગીતમાંથી પ્રધાનપણે પીડિતપણાની સ્થિતિ પ્રતિ હૃદય દ્રવીભૂત બને ને તે પછી જ અન્ય રસ નીપજે એવી રચના હોવી જોઈએ, એવું ફેટલાક મિત્રાનું વિધાન માન્ય રાખી શકાય નહિ. પ્રત્યેક ગીતને કે કાવ્યને પોતાના વિષય પૂરતી જ રસ-નિષ્પત્તિ કરવાનું કર્તવ્ય છે. એ રસ વીર હોય, રૌદ્ર હોય, મિલત્સ પણ હોય, કરુણ હોય કે ન પણ હોય. અલખત્ત, આ બધા રસોની જન્માવટ પણ રેઠી નથી જ પડી. એ પણ કવિતાકારના ઊર્મિતંત્રનો ઉચ્ચ મનોભૂને માગી જ લે છે. એટલે અમૂક ગીતમાં અમૂક જે રસનું સંવેદન મૂકવાનો વિદેશ હોય તે ઉદ્દેશ જે ફળીભૂત ન થયો હોય તો જ એ ગીતને દોષ દઈએ; એમાં જે મૂકવાનો સંકલ્પ જ નહોતો તેનો અભાવ એ એનો દોષ ન કહેવાય. રૂચિભેદને કારણે કાઈને ‘કરાલ કાલ જગે’ અથવા ‘કાદાળી વાળો’ કરતાં ‘ખેડુ સ્ત્રીનું સંધ્યાગીત’ વિશેષ ગમે, તો અનેક પ્રેમીજનોને ‘યુગવંદના’નાં પીડિતગીતોમાં વિલસતો પ્રાણ આ ‘એકતારા’માં ખુદો બન્યો લાગશે.

હમણાં જ એક સલ્જન કવિતાનું એક પ્રધાન લક્ષણ કહી
 ગયા : થીજી ગએલા પ્રાણુ-પોપડાને ઉખા અર્પાને ભેદવાનું, એગાળ-
 વાનું, પ્રવાહમાન કરવાનું કામ અલ્લ દરજ્જે કવિતાનું છે. બુદ્ધિવાદની
 અતિશયતા થીજીવે છે, વાસ્તવવાદનો અતિરેક થીજીવે છે; વ્યવહાર-
 દક્ષતાના દાવપ્રપચોએ ટેવાએલાં હૈયાં થીજી હીમ બને છે. એના
 પર ઉખારૂપ બની કવિતાનાં કિરણો પડે ને પીગાળે. પરંતુ લાગણી-
 તંત્ર પર કિરણનું પીગાળણુ કામ કરી આપતી કવિતા અને એકલા
 કેવળ આવેશ-તંત્રનો જ કબ્જો લઈ ખેસતી કવિતા વચ્ચેની સીમારેખ
 દોરવી સહેલ નથી. એક જ કવિતા સાંભળીને બે માણસો બુદ્ધી બુદ્ધી અસરો
 અનુભવે છે. એક કહેશે કે આ તો પટુકરણુ કવિતા sentimental
 stuff છે, બીજો કહેશે આ હૃદયદ્રાવક છે. દરેક વાતનો આધાર
 એ દિલ કેવળ છે, અને એનું દ્રવન થવું એટલે શું, તે પ્રશ્નના જવાબ
 પર જ રહેશે.

વિશાળ કલ્પના-૫૮

આત્મનિરીક્ષણની આ પળોમાં કવિતાકારે જો પોતાનો મત
 પ્રદર્શિત કરવાનો અધિકાર આગળ કરી જ લીધો છે, તો પછી
 અહીં એકરાર કરી નાખવો પ્રાસંગિક છે, કે મારી આંહી
 આપેલી કૃતિઓમાં વધુ પ્રાણુપ્રિય મને તો આવાં લાગેલ
 છે : 'શબદના સોદાગરને,' 'વર્ષા,' 'બેગંદર જગદીશને,'
 'તકદીરની ત્રોફતારી,' 'મોરપીછાનું મૂલ,' 'ગરજ કેવળ,' અને 'ધીમાં
 ધીમાં લોચન ખોલો !' નાનકડા ખૂંણા ખાંચરામાં કે સાંકડી ભમિ-
 સીમેમાં ખૂંચી ગયેલી કલ્પનાને જ્યાં વિશાળ આકાશ-પટ મળે છે,
 ત્યાં ત્યાં ક્ષુદ્રતા આપોઆપ વિરમી જાય છે. રાજબાળ વર્ષાને મેં
 અણુરૂઢ્યા આભના નિઃસીમ પટમાં લાખ લાખ લાથીડા હાંકતી દીડી,
 ધન-કડાકાની તાળીઓ પાડતી નાસી છૂટેલી દીડી. નવરંગી ચૂંદડીના

લીરા ઉરાડતી એ તારામંડળના વડ-ટેટા ઝંઝેડે છે, ધનીભૂત મેઘાખરમાં એ પોતાનાં નેણાં સમારવાનું કાજળ ધૂંટે છે, ને એ સંધ્યાને આલ-ઓવારે ભિભેલ કાર્ષ અપ્તરિખા જોદ્દાની પીઠ પાછળ એક ઘોડલે બેસીને બાપુનો દેશ છોડી જાય છે.

કારમાં છુંદણાં

એ કલ્પનામાં અનુભવેલી ઉન્મુક્તતા અને સુવિશાલતાનો 'તકદીરને ત્રાફનારી'માં મને સવિશેષ સધન અનુભવ થયો છે. જેણે આકાશની છાતીનો ખરાખર મધ્ય ઉરભાગ છુંદણે ટાંક્યો, જેણે પુરાતન પુરુષ રામચંદ્રના તકદીરમાં કીર્તિની વેલડીઓ ત્રાફી, રાજયોગી ભર્તૃહરિના લલાટમાં જ્ઞાનવૈરાગ્યનો અમર યશ ટાંક્યો, ને બાળુડા ગોપીચંદની પીઠમાં એની જનેતાના આંસુ વડે જગદ્વંદ્ય ભેખ ત્રાફ્યો, એવી એક નિગૂઢ વિધાત્રીના હાથમાં નીલા રંગની કુલડી તો નાની છે, પણ એમાં એણે દરિયાના દરિયા ઘોળ્યા છે : એણે ફક્ત પોતે ત્રાફેલા ત્રાજવાના સુંદર નમૂના જ બતાવ્યા, પણ ન બતાવી એની સોય (એની સંતાપીતલ શક્તિ) કે જે વડે એણે કાર્ષકનું કલેજનું ને કાર્ષકનાં કપાળ ત્રાફ્યાં હતાં. ખોલી ખોલીને એ બતાવે છે પોતાનાં કરુણોજ્જવલ કારમાં ત્રાફણો. ને...હાય, એનાં ત્રાફણાંનું કીર્તિસૌંદર્ય કામી લેવાની અણસખૂરીમાં માનવીને નજરે નથી પડતી પેલી 'કમખામાં સંતાડલ સોય' નામની કીર્તિ-ત્રાફણુ કસોટી. રૂપ જોઈએ છે, પ્રસિદ્ધિ ખપે છે, પણ નથી ખરાખર કલેજના મર્મ-ભાગ ઉપરનાં, સાચા સંવેદનનો રંગ પકડતાં, તકદીરનાં ત્રાફણાં ખમી ખાવાની તૈયારી. ભજનવાણીનો નિગૂઢ પ્રાણ પકડી શકાયો હોવાનો ઠીક ઠીક સંતોષ મને આંહી થયો છે. ભજનસાહિત્યમાં કાર્ષ કાર્ષ ઠેકાણે રમતી કલ્પનાની મહાકાયતા આંહી મારે દારે ઘડીક ડોકાર્ષ ગર્ષ છે.

રવીન્દ્ર-પ્રસાદી

ને કલ્પનાને બ્રહ્માંડ-તોરણે અડી આવવાને બીજો મોકા 'જોગંદર જગદીશ'માં મળ્યો છે. જડ ચેતન સચરાચરમાં જીવન-તત્ત્વ નામનું કેન્દ્ર ખોજતા એ વૈજ્ઞાનિકને મૂળ કાવ્યકર્તા શ્રી રવીન્દ્રનાથે જ એવો રહસ્યવેતા, Mystic આલેખ્યો છે, કે અગ્રેજી પરથી ગુજરાતી ચિત્ર તો રમતું રમતું આવી ગયું. ક્ષુદ્રતાઓભરી સાંકડી સૃષ્ટિ ખદખદતી હતી તેજ જમાનામાં આ શોધક તપોધન વિશ્વના શેષ સીમાડા વટાવતો હતો. દૃશ્ય જગતના છેલ્લા સીમાડા વટાવીને એણે તો જીવન-કિરણની શોધમાં અરુપની ગાયબ દુનિયાનાં દ્વાર ખખડાવ્યાં. એ પારગામિતાનાં દ્વાર આર્થ મહર્ષિઓએ એની સન્મુખ ઉઘાડાં મૂક્યાં. જૂજવાં જીવસ્વરૂપોની સૃષ્ટિને પાર બેઠેલા એકાત્મનાં એણે દર્શન કર્યાં. એ આખું જ ચિત્ર આપણી કલ્પનાને વિક્રમશીલતાનાં સાજ સજીવી અપાર્થિવ વિભૂતિ વડે અંકિત કરે છે, શક્યતાઓ અને સિદ્ધિઓના સીમાડા કમ્પાયમાન બને છે, પ્રજ્ઞા અને અને પારગામિતા કવિતાંગણમાં રમવા ભિતરે છે. એ પ્રાસાદી ટાગોર પાસેથી મળે છે.

કટાવના ટુકડા

એ રવીન્દ્ર-વાણી ઝીલતા ગુજરાતી કટાવ-ટુકડાને કંઠના હીંડોળે હીંચોળતાં હીંચોળતાં મારી કવિતાઓની બીજી ક્ષુદ્રતા કે લઘુતાઓ ભૂલી જવાય છે, ને જીભ અણુથાકી નાની કિશોરી રૂપે જાણે દોરી-કુદાવ કરવા લાગે છે—

“ખદખદતી જનતાના પાગલ

કાલાહલમાં અણુચલ રહીને

કાણુ મળ્યો તું”

‘વિરાટના લઘુ વચ્ચિંદુનો
‘પ્રશાંત શોધક...

*

*

*

‘સૂર્ય-ચાંદલે

‘પુષ્પ-પાંદડે

‘પશુ-પંખી, પાપાણુધૂળમાં

‘ઝુલે અનિદ્રિત

‘એક જ્યોતિકણ

*

*

*

‘પૂર્વજના અંધાર-કૂપમાં

‘ડોક પુલાવી

‘ડરાં ડરાં કલશોર ગજવતાં

‘અમે દેડકાં—

‘તે સમયે તું

‘ક્યા વિશ્વના શેષ-સીમાડા

‘હતો ધૂમતો...

*

*

*

‘હય કર જોડી

‘ચક્તિ સ્તબ્ધ

‘વાયાહીન મુખડે

‘પ્રણમ્યો વિભુને

*

*

*

આ કૃતિઓ, તેમજ ઠક્કર બાપાની એકાતેરમી જન્મજયંતીને સમયે 'અણુવંચાએલા અગમ સદેશા' ઉકેલતી કવિતા મારા પ્રાણુપટને પહોળો, વધુ વધુ ને વધુ પહોળો કરે છે. થીજેલું કંઈક અંદરખાને દ્રવવા ને વહવા લાગે છે. પુરાતન કાળની સમાધિઓના ટીંબા ઊધડે છે, કબરો ખુલે છે, મશાલો જલી ઊઠે છે, જતિઓ ને સતિઓનાં કાળ-નિદ્રામાં પેઢલાં વૃંદ જાગે છે, સૂતેલાંની સોડયો સળવળે છે. પત્થરોનાં પડો ધૂળે છે—ને એ સર્વ લાગણીઓનું સંવેદન અકળ-અગમને સુકલિત તેમજ સુગોચર બનાવે છે.

મારી કાવ્યકૃતિઓની પ્રાર્થ્વભૂ મને આ રીતે સમજાઈ છે. લાંબાણુભય ખીજી કવિતાઓ વિષે કશું કહેવા દેતો શકે છે. એક જ કાવ્યસ્વરૂપમાં ઝકડાઈ રહેવાને બદલે નૂતન પ્રયોગો કર્યા કરવાની વૃત્તિ જોર કરતી હોઈને સર્જનમાં વિપૂલતા આણુવાનું અશક્ય છે, પણ તો તેથી ગુજરાતી સાહિત્યને કશું નુકસાન નથી. 'ઊઠી ઉધારા અરક લઈ માંહે ભેળે તેલ ધુપેલ' એવી કવિદેશામાંથી ગુજરાતના કવિતાકારો બચેલા રહે, ભલે તેઓ અલ્પ જ સર્જે, અને નાની મોટી પોતાની સર્વ રચનાઓ પરત્વે એમની—ને મારા જેવા અલ્પની—આ એક જ શ્રદ્ધા સ્થિર બને કે:

હૈડા કરી ધારણે તારે ઉર ઊઠે જે સૂર જ
એ જ સૂરોના ઇમાની ભાઈ! ગાયા કર અકચૂર
જ-જ શબ્દના વેપાર.

'And above all, to thine own self be true.' એ શેકસ્પીઅર-વાક્યમાં ગૂંજતું એ 'ઇમાન' જ આપણું હો, બાકીનું બધુંજ માલિકને ચરણે.

બોટાદ. }
તા. ૨૯ : ૬ : '૪૦

જવેરચંદ મેઘાણી

અનુક્રમણિકા

	પાનું
પ્રવેશક (આત્મનિરીક્ષણ)	૧ થી ૨૪
ગીતો પંચાવન	
૧. આવળે આવળે વા'લી બા !	૨૬
૨. શખ્દના સોદાગરોની જય ચલી વણુઝાર જી	૧
૩. નવાં કલેવર-ધરો હંસલા !	૫
૪. વીરા ! સત્તાની દેરીઓ ઉખાડી	૬
૫. દેવાયત પંડિતે દા'ડા દાખવ્યા	૭
૬. યુગ યુગના કેડા પર કદમો ભરતી	૮
૭. અદીઠી આગના ઓલવણુહાર જીવો !	૧૦
૮. ભોંઠી પડી રે સમશેર	૧૨
૯. હિન્દીજન તો તેને કહીએ જે	૧૫
૧૦. આ પારે ગામડું ને ઓ પારે શે'ર	૧૬
૧૧. ભીડલા આબને ભેદી કા' રાજખાળ	૧૭
૧૨. સુરજ ને સાંજ બે ભાંડુની જોડલી	૧૮
૧૩. મત્યંજનોની માત ધરણીને અમરોનાં વરદાન !	૧૯
૧૪. કાઈ તાણે એનાં શીંગડાં ને તાણે	૨૧
૧૫. વેચશો મા મને વેચશો મા !	૨૨

૧૬.	ચિતા સાત સો જલે સામટી	૨૩
૧૭.	ઘો ઠેલા, ઘો ઠેલા, ઘો ઠેલા, ...	૨૫
૧૮.	મીલ ફરે ચરખે રે હાથ મારો કાપી લીધો, ...	૨૬
૧૯.	તાપીના તીર તણી ગરવી ગુજરાતણુ	૨૮
૨૦.	ગાઓ ગીતો 'ગરીબોદ્ધાર'નાં, ...	૩૦
૨૧.	પાણીમાં ડાંગ મારનારા, લાજીને હવે છેટા રે'જી	૩૨
૨૨.	વીસ ને સાઠ વર્ષોનાં અંતર પૂરાયલાં હતાં, ...	૩૩
૨૩.	તમે ગીતા પાઠ, પચી નહિ અમોને;	૩૯
૨૪.	તમે હસો છો મનુજીની ક્ષુદ્રતાને	૪૧
૨૫.	થંભો જખાનો, કવિ-ગાન થંભો	૪૨
૨૬.	પુત્રાને ઝેરના પ્યાલા, પીવાડી પોઢાડજી;	૪૪
૨૭.	કાણે કહ્યું કાળ વિનાશપ્રેમી !	૪૫
૨૮.	હું જીવાન, હું જીવાન, ...	૪૬
૨૯.	વધે છે અંધારં, ...	૪૮
૩૦.	પૂછે કાઈ શિશુ જી તમને, ...	૪૯
૩૧.	રઝળુ દીકરા ! ઘેર આવજી, ...	૫૦
૩૨.	બીજાંને બકરાં કરી, આપ બને ગોવાળ, ...	૫૧
૩૩.	જી રે બાપુ ! તમને કરાવી પારણિયાં, ...	૫૩
૩૪.	ફૂલ ખર્ચાં ફેરમ રહી, રહ્યા ગીત-ઝણુકાર	૫૫
૩૫.	રણુશીંગાં બજિયાં નહીં, નવ ગહેડી શરણુધાઈ	૫૬
૩૬.	ભૂકમ્પે દફનાઈ ગયેલા	૫૯
૩૭.	સદેશા મગાવો સૌના સદેશા મગાવો રે	૬૫
૩૮.	સખી ! કારતકે કવિતાની ઝડીઓ રે, ...	૬૭
૩૯.	સંપાદકજી બહાર થકી તાકીદ કરે છે, ...	૭૦
૪૦.	મા સર્વથી વહાલું તને હેઠ ઉચ્ચ મસ્તક !	૭૩
૪૧.	બાઈ ! એક ત્રાજવડાં ત્રાફણુહારી આવી રે, ...	૭૪

૪૨.	આધેરી વનરાધમાં ઈધન ક્યાં ચેતાય ?	૭૭
૪૩.	કંકુ ઘોળજો જુ કે કેસર રોળજો !	૭૯
૪૪.	મને મારનારા ગોળી છોડનારા	૮૧
૪૫.	નગરની રોશની નિરખવા નીકલ્યાં	૮૨
૪૬.	ગરજ હોય તો આવ ગોતવા	૮૫
૪૭.	એક પરદેશી હતો મુખરડો	૮૮
૪૮.	ખનાવટી છે !	૯૦
૪૯.	સલામો કરું ખીજના ચાંદને,	૯૩
૫૦.	આબને પાદર એક ચિતારે રાવટી તાણી રે	૯૪
૫૧.	એક દિ' ઠાકર ભાન ભૂલ્યો	૯૭
૫૨.	પ્રભુતાની પ્રતિમા કે પ્રતિમા પશુતા કરી ?	૯૯
૫૩.	આ એક જાનવર ને વિદવાન ખીજો	૧૦૦
૫૪.	તેં જુદાઈ દીધી તો ભલે જ દીધી	૧૦૧
૫૫.	હળવાં હળવાં લોચન ખોલો	૧૦૨
	ગીતોનું વિભાગીકરણ	૧૦૯
	ટિપ્પણ	૧૧૬

छागलाणे भारो व्यक्तारो गाशे गीत, हुं नाथुं रे
पाथे आंधी धूधरं नाथुं.

[भारपीछनां
मूल : पा. ६४]

વિદાય

૦

આવળે આવળે વા'લી મા ! હો વા'લી મા !
કે એકવાર ખેલ, ભલે ભાઈ તું જા !

૧

પાછલી તે રાતને જે'લે પરોડિયે
અખડીને તું જ્યારે જાગે
રે મા ! અખડીને તું જ્યારે જાગે !

ઓસીકે પાંગતે ફેરવતાં હાથ તુંને
પડખું ખાલી લાગે હો મા !
મા ! મા ! મા !

માડી મને પાડજે હળવા સાદ
પડઘો થઈ હું દેશ જવાબ—આવળે ૦

તારા હૈયા તે પરે ખેલવા ને ગેલવા
આવું બની હવાનો હિલોળો
મા ! હવાનો હિલોળો;

લાંબી લટોમાં રમું ઓળકોળાંબડે
ગૂંથશે તું જ્યારે અંખોડો હો મા !
મા ! મા ! મા !

માડી ! તારો ગાલ્યો હું નહિ રે ઝલાઉં
ચાર પાંચ ચુમી ભરી ચાલ્યો જાઉં—આવળો

ચંદન-તળાવડીનાં નીર મહીં ના'તી
જોઈ જૈશ હું તને જ્યારે
રે મા ! જોઈ જૈશ હું તને જ્યારે;

મોજું બનીને તારે અંગેઅંગ મહાલીશ
તોય મને કોઈ નહિ લાળે હો મા !
મા ! મા ! મા !

માડી મારી છલછલ છાની વાત
સાંભળીને કરજે ના કલપાંત—આવળો

૩૧

૪

આપાઠી રાતની મેહુલિયા-ધારનું
ઝરમર વાણું વગાડું
હો મા ! ઝરમર વાણું વગાડું,

બાણુડિયા બેટડાને સંભારી જગતી
માડી ! તુંને મીઠડી ભંધાડું હો મા !
મા ! મા ! મા !

માડી હું તો વીજળીનો ઝખકારો
કે જળીએથી 'હાઉક !' કરા જૈશ હું અટારો—આવજો●

૫

આકાશી ગોખનો ટલમલ તારલો
થૈને બોલીશ : બા ! સુઈ જ,
રે મા ! થૈને બોલીશ : બા ! સુઈ જ;

ચાંદાતું કિરણ બની લપતો ને છપતો તુંને
ભરી જૈશ એક બે બક્કા હો મા !
મા ! મા ! મા !

માડી તું તો ફેરવીને ગાલે હાથ
નાખજે નવ ભંડો નિઃશ્વાસ—આવજો●

અખલું ટોપી લઈને મારીબા આવશે
 પૂછશે, ક્યાં ગયો બચુડો ?
 રે મા ! પૂછશે ક્યાં ગયો બચુડો ?

કે'જે કે બેન, બચુ આ રે બેઠો
 મારી આંખ કેરી કીકીઓમાં રૂડો
 હો બેન ! મારે ખોળલે ને હૈયા માંચ
 બાળ મારો બેઠો છે સંતાઈ !—આવજો

---

*મરી જતા બાળકના પોતાની મા પ્રત્યેના આ વિદાય-ખેલવાળું ગીત
 લજનના પદબંધમાં રવિબાણુના 'શિશુ' માયલા કાવ્ય 'તમે આમિ બઈ ગો
 મા બઈ' પરથી સાતેક વર્ષ પર ઉતાર્યું છે. એ આતાજનમાં અત્યંત પ્રિય
 થઈ પડેલું ગીત મારા 'વેણીના પૂલ'ની છઠ્ઠી આવૃત્તિમાં મૂકી દેવાની ભૂલ
 મને, સોતાઓનું પૂછાણુ આવતાં માલૂમ પડી છે એટલે એને આંહી પાછળથી
 ઉમેરેલ છે.

શબ્દના સોદાગરને—

[“કર મન ભજનનો વેપાર”-એ ભજનઢાળમાં]

○

શબ્દના સોદાગરોની જય ચલ્લી વણુઝારં જી
ગગન-કેડા ધૂંધળા એની રજ તણે અંખાડ
ચલ મન શબ્દને વેપાર;
જી-જી શબ્દના વેપાર.

કેઈક લાહે પોઢિયા
કેઈ ગધે ભરતા ભાર જી;
કેઈક જોડે ગાડાંગાડી
ભીડાભીડ કતાર
જી-જી શબ્દના વેપાર. ૧.

નહિ જડે તુને પોઢિયા
નવ ગધે ભર તારો ભાર જી;
આપણ કાંધે લઈ ગઢડિયાં
ઉપડ ધણીને દ્વાર
જી-જી શબ્દના વેપાર. ૨.

તારી જણુશ વીરા જુદિયું
 એના જુદા જાણુજુદાર જ;
 જુદાં રે નામ એનાં પાડીશ નૈ
 ભલે નવ જડે લેનાર
 જ-જ શબ્દના વેપાર. ૩.

અતરિયો રે વીરા, એકલપંથી
 ખેસે ન હાટ ખજાર જ;
 એક જ પૂંભડે અવનિભર
 એની ફેરમના છંટકાર
 જ-જ શબ્દના વેપાર. ૪.

અતરિયા હો તારે કારણે
 આજ અખજ ફૂલ ખફાય જ;
 અખજ માનવ-પૂંખડાં
 ધગ ધગ જળે ઓરાય
 જ-જ શબ્દના વેપાર. ૫.

એક શબ્દને પૂંભડે
 જેની ખપે જીવન-વરાળ જ;
 એવાં અખજને તોળવા
 કેક ખેઠા હાટ ખકાલ
 જ-જ શબ્દના વેપાર. ૬.

ઉઠીઉધારા અરક લઈ
 માંહી ઘોળે તેલ ધુપેલ જી;
 એવા સુરૈયાની કુડી ચાલાકી
 ના રી - રં જ જી ખે લ
 જી-જી શબ્દના વેપાર.

૭.

કોઈ ચાંદરણાં માગશે
 કોઈ માગે રૂમઝૂમ રાત જી;
 કોઈ કહે ખીજી નવ ખપે
 વિણ ભૂખ્યાં જનની વાત
 જી-જી શબ્દના વેપાર.

૮.

હૈડા કેરી ધારણે
 તારે ઉર ઊઠે જે સૂર જી;
 એ જ સૂરોના ઇમાની ભાઈ!
 ગાયા કર ચકચૂર
 જી-જી શબ્દના વેપાર.

૯.

નહિ ચાંદો ને નહિ ચાંદની
 નહિ નીલાં સાયર-નીર જી;
 શબ્દને સરજે નહિ
 ઘનમેહુલા ન સમીર
 જી-જી શબ્દના વેપાર.

૧૦.

આતમની એરણ પરે
 જે દિ' અનુભવ પછડાય જી;
 તે દિ' શબ્દ-તાણુખા ઝરે
 રગ રગ કડાકા ધાય
 જી-જી શબ્દના વેપાર.

૧૧.

ખાંપણ માંચ તારે ખતા પડશે
 તન હોશે તારાં ખાખ જી;
 તોય શબ્દના દીવડા
 હોશે પંથભૂંધ્યાંની આંખ
 જી-જી શબ્દના વેપાર.

૧૨.

શબ્દ - તણુખે સળગશે
 સુની ધરણીના નિઃશ્વાસ જી;
 તે દિ' શબ્દ લય પામશે
 હોશે આપોઆપ ઉભસ
 ચલ મન શબ્દને વેપાર
 જી-જી શબ્દના વેપાર.

૧૩.

નવાં કલેવર ધરો !

○

નવાં કલેવર ધરો હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો,
ભગવી કંથા ગઈ ગંધાર્ધ સાફ ચદરિયાં ધરો
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો !—૧.

મોતી તણો તેં ચારો માની ચણિયાં વિખનાં ફળો;
કણુ સારે છો ચુગો કાંકરી, કુડનાં ખી નવ ચરો
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો !—૨.

ગગન-તારલે અડવા ઊડતાં પૃથ્વીથી ચ તું ટળ્યો;
ધૂમે સીમાડા સાત આલના, ધરણી નવ પરહરો
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો !—૩.

અધુધડી આંખે જોયું તે સૌ પુરણુ દીકું કાં ગણો ?
આપણુ દીઠાં અસત ઘણેરાં, નીરખ્યાનો શો ખરો !
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો !—૪.

રાત પડી તેને પરોડ સમજી ભ્રમિત ખહાર નીસર્યો,
હવે હિંમતમાં રહો જી રૂઢિયા ! અનહદમાં સંચરો
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો !—૫.

●

ભ્રાંતિ

○

- વીરા ! સત્તાની દેરીઓ ઉખાડી
ને દેવ બની કેમ બેઠા ?
- વીરા ! મુક્તિદેવીની રચી વાડી
ને ફૂલ ક્યાં કેમ એઠાં ? ૧.
- વીરા ! શક્તિને એકલી ઉપાસી
ભક્તિનું ભાન કેમ ભૂલ્યા ?
- વીરા ! પરની શ્રદ્ધાને દેવદાસી
પોતાની કરી કેમ ગૂલ્યા ? ૨.
- વીરા ! એક ખીજ વાવી ચે ન જાણ્યું,
તો લાખ ઝાડ કેમ ખાળ્યાં ?
- વીરા ! એક ખુન્દ નીર ના ઉતાર્યું,
જૂનાં નવાણુ કેમ ટાળ્યાં ? ૩.
- વીરા ! કાલકૂટ કંઠમાં ભભૂકે,
શંભુ ને સાપ દોય દેખો !
- વીરા ! એક જીરવે ને અન્ય ઝાંકે
પ્રભેદ એ ન કેમ પેખો ! ૪.

વીરા ! વેગ-ચક્ર પંથડાવિહોણા :
જ્ઞાતિની ખાઈ ખાઈ જાશે,
વીરા ! કાચી નીંદર તણાં સોણાં
અખકીને પછી ગૂમ થાશે.

૫.

હજી શું ખાકી હશે !

○

દેવાયત પંડિતે દા'ડા દાખવ્યા
જૂઠડા ન પડિયા લગાર
લખ્યા રે ભાખ્યા રે એ દન આવિયા
તો ચ નાવ્યા જુગના જોધાર
હજી રે કેવાક દિનડા આવશે.

૧.

શું શું રે થવાનું ખાકી હશે,
કાલ્ય કેવો ઊગશે રે ભાણુ,
આટલાં સહ્યાં ચે શું અધૂરાં હશે,
નવી કઈ નરકે પ્રયાણુ,
જ્ઞાની તો રૂવે ને પાપીડાં હસે.

૨.

સર્જનસંહારની જોડલી

○

યુગ યુગના કેડા પર કદમો ભરતી,
 સર્જન સંહાર બેની જોડી આવે;
 પૃથ્વીના હૈયા પર પગલાં ધરતી,
 રચના ને નાશ બેની જોડી આવે. ૧.

સંહારે સર્જનને દીધા ડારા :
 “પાછી વળ, પાછી વળ, પામર બંધુ !
 પાછાં લે જા પા પા પગલાં તારાં,
 કાળે કાળે હું પ્રહારો છુંડ.” ૨.

સર્જનનાં નયણાંએ પાંપણ ઠાળી,
 ગાલો પર લજ્જનાં ડોલર બિઠ્યાં,
 મલકાવી મોહું એ જોલી બાળી,
 “જાઓ વીર ! મૈત્રીથી મ્હાલો છુટા.” ૩.

સંહારે ઇશ્વરના વાઘા પહેરી,
 અબજોની માનવતા બાળી બાળી;
 સર્જનની ધારા ત્યાં શતધા રેલી,
 રોપી રહી મુખિતની કેસર-ક્યારી. ૪.

સંહારે માનવની ડોકે ડોકે,
એસીને બંદૂકના ધૂંવા કૂંકયા;
સર્જનનાં કર-અંગુલ અડકયે અડકયે,
પથરને હૈયે પણ ગીતો ગૂંજ્યાં. ૫.

સંહારે નિરખ્યું 'રે મારાં થાણાં,
તેને શું સર્જનની લહેરો લાગી !'
ધા દેતો ધાયો: સર્જનનાં ગાણાં
ઐદિશ રેલાયાં : કયાં જવે ભાગી ! ૬.

અદીઠી આગના ઓલવનારા

[પવન-પુતળી રમે ગગનમાં તુરત સુરતે નરખો-એ ભજનનો ઢાળ]

૦

અદીઠી આગના ઓલવણુહાર જીવો !
 અમૃત-ઘોળ્યા ઘણેરા રંગ હો !
 રે કલેજા-રંગ હો !

આતમ-બેડીઓના ભાંગણુહારા જી જીવો !
 આલમ-ગાયા અનેરા રંગ હો !
 હો કલેજા-રંગ હો ! ૧.

બાહરે જલન્ટા દાવાનળ બૂઝવીને
 દુનિયાને કૈક કરે દંગ હો
 રામ દંગ હો !

શીતરની ભઠ્ઠિયુંના ભડાકા જળેજે, એની
 ભાળ્યું લેનાર ! ખરા રંગ હો !
 લાખ લાખ રંગ હો !
 હો ઘણેરા રંગ હો ! ૨.

* મુંબઈના શરાબખાંધી દિન ૧લી ઓગસ્ટના માનમાં :

તનડાંની ઝેડી તણાં તાળાં ખોલન્ત તેના
કવિઓએ લલકાર્યા છંદ હો
રામ છંદ હો

આતમની ચીસભરી તોડે તુરંગ તેના
કાળને નગારે પડછંદ હો
તોડનાર રંગ હો !
હો ઘણેરા રંગ હો !

૩.

આતે સિંધુને પાર લાર ને કતાર ઊભાં
ઝેનડી પ્રજનાં મહાવૃંદ હો
માનવીનાં વૃંદ હો

તારા સાકૃત્ય તણા જમરખ દીવડે
જલને જી જ્યોત અણુભંગ હો
રોમે રોમ રંગ હો !
હો ઘણેરા રંગ હો !

૪.

કોટિ કોટિ આતમની અંધારી કોટડીમાં
પાથરને તેજના ઉમંગ હો
જીવે જી ઉમંગ હો !

ઓલવવા આવનાર સળગી જાળે રે પુઠાં
સ્વારથનાં કીટ ને પતંગ હો
હો ઘણેરા રંગ હો !
હો કલેજ—રંગ હો !

૫.

સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે

○

ભોંઠી પડી રે સમશેર
 રાણુની તેગ ભોંઠી પડી રે
 દીઠી મીરાંને ઠેર ઠેર
 સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે.

લૂંટી શક્યો ન એનાં જોખન એ દાઝથી
 કાયો ગુઝરી બધા કેર
 સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે. ૧.

જીતી શક્યો ન એનું દિલડું એ આળથી
 નિંદા વાવી તેં ઘેર ઘેર
 સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે. ૨.

કાળી નિંદાનાં રૂડાં કાળજા આંજી કરી
 થેઇ થેઇ નાચી એ ઠેર ઠેર
 સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે. ૩.

ઝેરના કટોરા તારા પી કરીને પાગલી
 પામી ગૈ પ્રભુતાની લે'ર
 સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે. ૪.

ખૂટી તદખીર સર્વ, ખેંચી તલવાર-ધાર
તૂટ્યો બેભાન જાન પેર
સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે. ૫.

એકલડી ભાળી ને ભાળી આયુધહીન
કરવા ઊઠ્યો તું જેર જેર
સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે. ૬.

ઊભો શું મૂઠ્ઠું હવે દેખી અણુપાર રૂપ!
ચરાણું નાખી દે સમશેર
સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે. ૮.

‘મા ! મા ! હે મા !’ વદીને ઢાળી દે માથડાં
માગી લે જનનીની મહેર
સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે. ૯.

જુગ જુગથી અગમર બેઠી છે એની એ મીરાં
એને છે ઇશ્વરની ભેર
સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે. ૧૦.

હિન્દીજન

[વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે-એ ઠળ]

૦

હિન્દીજન તો તેને કહીએ જે
 કર જોડી રહે ઊભા રે
 એકબીજના કાસળના જે
 ખૂબ કરે મનસૂળા રે—

આંતરરાષ્ટ્રીય ઉત્પાતોમાં (જેને) સૂઝે એક જ રસ્તો રે
 એખરલેન હિટ્લર કે સ્ટેલીન સૌનો ખાવો ધુસ્તો રે
 હિન્દીજન—૧.

શૂરાતન વ્યાપે નહિ જેને, દૃઢ કિન્નો જેના મનમાં રે,
 કોમ પંથ શું તાળી લાગી, સકળ સ્વારથ તેના તનમાં રે
 હિન્દીજન—૨.

સકળ દેશથી સૌ કોઈ આવો ! દાસ થશું સહુ કો'ના રે !
 હોશકોશ જેના જાય હાકોટે ધન ધન પૂર્વજ તેના રે
 હિન્દીજન—૩.

: એકતારો :

[૧૫]

મિંયાં કહે મને કેમી હક ઘો, દેશને માડું ગરહન રે
હિન્દુ કહે હું રહ્યો અહિંસક, આત્મા મારો મદ્દ ખરે
હિન્દીજન—૪.

પરદેશી પાડાઓ વચ્ચે ઝાડ બની ઊખડ્યું રે
માણસ થૈ સંપી જીવવાનું પાપ કદાપિ ન કર્યું રે
હિન્દીજન—૫.

ચિર રોગી ને અપટ રહિત છે, હામ હોશ કરે ઘોળ્યાં રે
ભણે ખરસૈયો તેનું દર્શન કરતાં કુળ સત્તાતેર ઘોળ્યાં રે
હિન્દીજન—૬

લોકેશ્વરનો સેતુખંધુ

○

આ પારે ગામડું ને ઐ પારે શે'ર
 વચ્ચે જુદાઈનાં પાણી વહેતાં.
 દોઢ દોઢ સૈકાનાં જૂનેરાં વેર
 ઐ રે પાણીની પોલ માંહે રે'તાં. ૧.

આજે ઐ નીર પરે સેતુ બંધાય
 આજે તે પાણીમાં પથર તરતા.
 સતજીગમાં રામનામ કેરી દુવાઈ
 કળાજીગમાં દેશ-નામ રે'શું રટતા. ૨.

●

વર્ષા

○

લીડેલા આલને લેદી કે? રાજબાળ
 તાળીઓ પાડતી છૂટી;
 બાપુના લાખ લાખ હેમર હાથીડલા
 હાંકતી હાંકતી છૂટી. ૧.

ઘાટા અંબોડલાની લટ મેલી મોકળી
 રંગભરી રાસડે ધૂમે;
 લૂંબઝૂંબ તારલાના ટેટા અંજેડતી
 આંદાસૂરજને ચૂમે. ૨.

રૂંધ્યાં જોખન એનાં જાગી ઊઠ્યાં રે આજ,
 કાજળ ધૂંટેછ કાઠિયાણી;
 નવરંગી ચૂંદડીના ચીરા ઉરાડતી
 કેને જોતેછ મસ્તાની ! ૩.

સંધ્યાને તીર એક બખતરિયો જોધ ને
 ઘોડલાની જોડ મેં દીઠી;
 એની ખેલાડય ચડી ક્યાં ચાલી એકલી
 ચોળી તું તેજની પીઠી ? ૪.

!નર્જન ગમનના સીમાડા લોપતી
 આવ રે આવ અહીં ચાલી;
 સૂતી વસુંધરાને વીજળા-સનકાર કરી
 પાતી જ ચેતનાની પ્યાલી. ૫

પૃથ્વીનાં સાવકાં ખાગ પાછાં વળે

સુરજ ને સાંજ બે ભાંડુની બેહલી
 ઉતરતી જે ઘડી નભ—ઓવારે,
 ધસ્તીનાં ભાઈ ને બેનની બેલડી
 ઘર ભણી વેગ—પગલાં વધારે. ૧.

વેડિયાં દાતાણે, વેચિયાં સુચિયાં
 લોહીની ટશર હાથે વહી'તી,
 વધ્યુંધર્યું ધાન વસ્તી તણું ભીખીને
 અર્ચતાં જય શું આપવીતી! ૨.

ધરણીને દેવ સમાં વરદાન *

○

મર્ત્યજનોની માત ધરણીને અમરોનાં વરદાન !
ધરણીને દેવ સમોવડ દાન !

પૂર્વ-પછમના ગગન-કેડલે રવિનો સ્થ જેડાય,
એ જ કેડલે ધરણીના પણુ સ્વર-સ્થડા હંકાય
ધરણીને દેવ સમોવડ દાન. ૧.

ધરણી કેડે જે હૃદયનિવાસી ધૂળવિહારી ગાન,
એને કાજ નીલામ્બર ભીતર મંદિર સ્થવા હામ
ધરણીને અમરો સમ વરદાન. ૨.

આણુદીઠાં વિદ્યુત-ગરુડોની પવન-પાંખ પર ચડો !
ઓ તુજ કવિ-છંદો ક્ષિતિજોના સીમાડા સર કરો

---

* કલકતા આકાશ-વાણીનું (રેડીઓ) સ્ટેશન ખુલ્લું મૂકતાં શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ઠાગોરે સંભળાવેલા ગાનનો અનુવાદ.

[૨૦]

: ઐકતા શ્રી :

અડો જૈ સુરપુરી કેરે દ્વાર,
માનવી જનના રમ્ય વિચાર !

ધરણીના એવા સુખલલકાર,
આજ તો ધરણી દિસે નિહાલ.

ધરણીને દેવ સમોવડ દાન,
પૃથિવીને પ્રભુજનાં વરદાન. ૩.

નધણીઆતી નથી

૦

કેઈ તાણે એનાં શીંગડાં ને તાણે
કેઈ ખીજે એના કાન,
હાથ આવ્યા એના આથેય અંગને
ઝાંટ હેતા ઝાઝા રાણુ,
ઘેરે પૂજો ધાસ તો છે નૈ;
નોધણીઆતી હાથ લાગી ગૈ ! ૧.

તાણાતાણી બીચ બાંગ દેતી ઘેનુ
ઢોક દેવા ચે નાહાર,
'હુધ વિહાણી આ દેહને કારણુ
શીદ માંડો તકરાર ?'
પૂછે છે તો ગોકળી કે' છે,
'શું છે ખોટું ! ચામ તો રે' છે !' ૨.

'જાણુ સુજાણુ ગોવાળીડા રે વીરા,
ગેલા મ થાવ ગમાર !
વાંભ સૂણો મારા ધીંગા ધણીની
આવતાં નૈ લાગે વાર,
સૂકા મારા ચામડા સાટે
જોને લીલાં ચામ નો ફાટે !' ૩.

●

મને વેચશો મા !

○

વેચશો મા મને વેચશો મા !

તમે લોકોના સેવકો, વેચશો મા !

મારી પાંસળીઓનાં હાડકાં ગણાવવા
રહ્યાંસહ્યાં ચામડાં ખેંચશો મા—તમે ૧.

મારાં આંસુની તમે શાહીઓ ઘુંટાવી
સોનાની ઇન્ડી-પેન સીંચશો મા—તમે ૨.

મારા હૈયાની માંહી ધીએ છે આગ ત્યાં
પોતાની રાટીઓ શેકશો મા—તમે ૩.

મારાં શોષિત મહીં રંગેલા વાવટા
લૈ લૈને ગાનતાન ગુંદેકશો મા—તમે ૪.

સોનાની થાળીએ લોજન આરોગતા
મારી હાંડીની વાતો ફેંકશો મા—તમે ૫.

વેચશો મા, મને વેચશો મા,
તમે કવિઓ ને લેખકો, વેચશો મા !—મને ૬.

●

નિરર્થક તૈયારીઓ*

○

ચિતા સાત સો જલે સામટી
ઘતનાં ઇંધણુ રાખ્યાં'તાં
ભાઈ! ઘતનાં ઇંધણુ રાખ્યાં'તાં,
લંબા ચૌડા સખ કેઈ સાદુ
ખાંપણુ પૂરાં માખ્યાં'તાં
ભાઈ! ખાંપણુ કેરાં માખ્યાં'તાં. ૧.

કાલા-પાની, ગરીબ ટાપુ,
વાળીઝોળી રાખ્યાં'તાં
ભાઈ! વાળીઝોળી રાખ્યાં'તાં,
ઉપવાસીની સગવડ સમજી
સ્મશાન ઓરાં રાખ્યાં'તાં
ભાઈ! મસાણુ સન્મુખ રાખ્યાં'તાં. ૨.

---

*૧૯૩૭ સપ્ટેમ્બરમાં આંદામાનના રાજકેદીઓના ઐતિહાસિક ઉપવાસો ગાંધીજીએ છોડાવ્યા તે અવસરે, એ કારાગૃહના સ્થાનિક કર્મચારીઓની મનોદશાનું કટાક્ષાલેખન.

આપઘાતીઆ   હુતભાગીને
 માવીતર   સાંભરતાં'તાં
 ભાઈ ! માતપિતા સાંભરતાં'તાં !
 આંદામાનની   અમરાપુરીથી
 ગંદાં ઘર   વધુ   ગમતાં'તાં
 ભાઈ ! ગંદાં ઘર બહુ ગમતાં'તાં !   ૩.

સાત સાત   શત   મુઠાં   કેરા
 હા હા કાર   નીંગળતા'તા
 ભાઈ ! હાહાકાર ઉકળતા'તા,
 જીવતાંનાં   કેન્દન   કરતાં   પણ
 કંકાલો   વધુ   રડતાં'તાં
 ભાઈ ! કંકાલો વધુ રડતાં'તાં !   ૪.

મનકી હમારે મનમેં રહે ગઈ
 મરનેકી મિટ ગઈ ખાતાં
 ભાઈ ! મરનેકી મિટ ગઈ ખાતાં,
 કફન, ઈધણ્યાં, સ્મશાન, સબકુછ
 રહ્યાં હાય હા ! વા ખાતા
 ભાઈ ! રહ્યાં ખાપડાં વા ખાતાં !   ૫.

ઘો ઠેલા !

○

ઘો ઠેલા, ઘો ઠેલા, ઘો ઠેલા,
હમ્મેલા ! હમ્મેલા ! હમ્મેલા !

જિંચી છે વાટ
વંકા છે ઘાટ
અંધારી રાત : ઘો ઠેલા !
ઉંઘા ના, યાંત્રિકો, ઘો ઠેલા ! ૧.

ઘો ઠેલા, ગાડી છે વેરાને;
ઘો ઠેલા, ભાને કે બેભાને;
ભીડાવો ખંભા સુ ખંભાને
ઘો ઠેલા, ઘો ઠેલા, ઘો ઠેલા ! ૨.

યંત્રોના યાંત્રિકો હારેલા
થાકેલા, પીધેલા, ખડેકેલા,
સેતુઓ ભાંગીને સૂતેલા,

પડિયા છે, પડવા ઘો, ઘો ઠેલા !
હમ્મેલા ! હમ્મેલા ! ઘો ઠેલા !
હાંશીલા ! બેશીલા ! ઘો ઠેલા ! ૩.

●

કેમ કરે ? કાયદો નૈ !

○

મીલ કેરે ચરખે રે હાથ મારો કાપી લીધો,
એક જ લખરકે રે કોણી લગી ચાટી લીધો !

રોજના ગોઠિયા રે હું ને મારો સંચો હતા,
હેતપ્રીત ખૂટિયાં રે આજ મને આપી ખતા. ૧-

હું ચે ભુલકણો રે કાલને વિચારે ચડ્યો,
કુંવારી બેનનો રે દામ વન્યા વીવા ઘડ્યો !

‘મેર મેર મૂરખા રે,’ ભાઇબંધે હાંસી કીધી,
‘ચરખો ચલવતાં રે રાખીએ’ દોરી સીધા. ૨-

“શેઠીઆવ માજન રે !” મારી મા રાવે આવી,
“આલો ‘કંપનસન’ રે, બેટે મને કીધી ખાવી.”

“બાઇ બાઇ બોલકી રે !” શેઠીઆની ત્રાહું છૂટી
“ ‘કંપનસન’ની રે કાયદામાં કલમું દીઠી ?” ૩.

કાયદાની કલમું રે શેઠીઆવ મોંચે રાખે,
માડી અણુસમજી રે ! માજન સાચું ભાષે.

શેઠીઆવ લાચાર રે, કેમ કરે કાયદો નૈ !
માજન માવતર રે, ડોસલીની ભૂલ થૈ જૈ ! ૪.

રાજા ન્યાયવાન રે, કેમ કરે કાયદો નૈ !
પરધાન વીદવાન રે, કેમ કરે ? કાયદો નૈ !

માજન મેરખાન રે, કેમ કરે ? કાયદો નૈ !
હું જ એક હિવાન રે, ધ્યાન ભાન રાખ્યું નૈ ! ૫.

દૂબળાની નારી

○

તાપીના તીર તણી ગરવી ગુજરાતણ
 દીઠી મેં દૂબળાની નારી
 દીઠી ગુજરાતની હુલારી .... રે
 આજ દીઠી એ દૂબળાની નારી.

પાતળિયા દેહ પરે પૂરી નવ ચૂંદડી,
 કાયાની કાંબડી કાળી ;
 શ્રમનાં ગૌરવ કેરી ટશરો ટપકાવતી
 લાલ લાલ લોચનિયાં વાળી :

સળગન્તા આભ હેઠ સખકારે ચાલતી,
 દીઠી ગુજરાતની હુલારી
 શોધી આપોજી મને એ રે સંઘેડિયો,
 જોશું આ પૂતળી ઉતારી-દીઠી○ ૧.

આષાઢી મેઘ અને થોડી શી વીજળી
 લઇને જોઠેલ હુશે પ્રહ્લા;
 ભૂલકણ્યા દેવ તમે પંખીડું વીસરી
 ઘડી કેમ માનવની કન્યા !

પાંખોની જોડ એના હૈયામાં સંઘસી
 સરજી તાપી તણી કુમારી,
 ભિડું ભિડું હોંડતી હલકે વિધાધરી;
 દીઠી ગુજરાતની દુલારી-દીઠી૦ ૨.

સુખિયાં શહેરી જનોનાં સરજતાં ખોરડાં
 શીતળ નાણુક ને સુવાળાં;
 દેશી પરદેશી ચાર પાંચ લાખ પ્રોણલાં
 આવે તુજ આંગણે રૂપાળાં.

કડિયાની હાક પડે, હડીઓ ત્યાં કાઢતી
 દીઠી મેં દૂખળાની નારી;
 ધગધગતી માટીની સૂંડલીઓ સારતી
 દીઠી ગુજરાતની દુલારી-દીઠી૦ ૩.

પહોર ને ખપોર એની બળબળતી દેહના
 કરતી એ રોજ રોજ છુંદા;
 ભાગ્યવંત બેનીઓનાં ભીંતડાંને કારણે
 ખેંચે એ ધૂળ તણા છુંદા:

લાજ લાજને મારી આંખો મીંચાણી
 દીઠી મેં દૂખળાની નારી;
 કેણે કીધી ગુલામ-નારી રે
 તને ગરવી ગુજરાતની દુલારી!-દીઠી૦ ૪.

‘ગરીબોદ્ધાર’ની ચાલાકીઓ

○

ગાઓ ગીતો ‘ગરીબોદ્ધાર’નાં,
ખીસું ભરેલ ચાલાકી તણાં !

થાક્યો મજૂર હતાશ બની
જ્યારે હુંકારી લાત લગાવવા આવે,
કામના કાળ-ઘટાડ અને
થોડા ઠીક પગારની માગણી લાવે;

ભાન ત્યારે એનું ભૂલવવા
એને પીરસજો ‘દીનોદ્ધાર’ નવા—ગાઓ ૦ ૧.

એને નાવા ઘોવા થોડી કેટડીઓ
થોડી આરસ-કૂંડીઓ ને અરીસાઓ
આપો, આપો થોડી ચોપડીઓ
થોડી ડોલર-ચંપાની કૂલ-લતાઓ;

હીન-કલ્યાણની એ જામણા
વિષે-પ્રશ્ન ડુખાવે પગાર તણા !—ગાઓ૦ ૨.

એનાં બાળોને એક નિશાળ બાળો,
બાળો નર્સ થોડી, થોડી બાટલીઓ,
એને શ્વાસ લેવા થોડી બારીઓ મોરીઓ,
થોડી સુવાવડ-બાટલીઓ;

દેખે બીજું ય માગે તે બધું,
રખે પૂછે પગાર કલાક તણું !—ગાઓ૦ ૩.

પરદેશીઓને : પાતકીઓને : યોદ્ધાઓને

૨

પાણીમાં ડાંગ મારનારા, લાજને હવે છેટા રે'ને,
પોતાના દેશમાં પહોંચી, સાચી અમારી વાતો કે'ને. ૧.

દેશીડા પાતકી ! પધારો, ભારગીરથી છે આંગણુ રેલી,
એક જ ધરતીના તમે જાયા, મા પાપીઓને ધોરો પહેલી. ૨.

વીતેલી રાતનાં કુસ્વમાં, સંભારવા ન થાંભો ભૈયા !
વાયાં છે વાણુલાં કનકનાં, પાંખોને ધોઈ લેને ભૈયા ! ૩.

અમૃત ને ઝેરના ઘડુડા, સિંધુ વલોવી કાઠયા સંગે,
અભિયલ રહેવું ને હોય હુલ્લા ! ઘૂંટીને દોય પીને સંગે. ૪.

●

કાંતનારાં*

○

વીસ ને સાઠ વર્ષોનાં અંતર પૂરાયલાં હતાં,
અર્ધરાત્રિ તણે ગોઢે બેઠી મા વળી પોતરી.

કયા દેહો, કયા ઓળા, કળાવું જરી દોહ્યલું
બત્તીના દૂબળા તેજે દેખાયે ચાર આકૃતિ.

ખાંસી ખાતી, થતી તાતી, ખીલતી તહીં યૌવના;
રેંટીઓ ફેરવી ઊંચો, વઢે વેણ વિનયહીણું.

આજ આ કોકડું થાય પૂરું નહિ,
દેહનો પૂણીઓ પૂણીઓ થઈ ગઈ.
સાપની જીભ સમ ત્રાક આ તાંતણો
ભક્ષતી જાય છે: શાપ કો' પાપનો. ૧.

કઈ મૂંઠ નભાઇની કોકડે નજરું પડી !
અહીં કાંતું, તહીં કોને રેંટીએ શગ જઈ ચડી !

દીકરી ડાહી ! આવી અધીરી ન થા !
રોટલી કાજ કરવાં રહ્યાં કાંતણું;
કોકડે ઉતરશે આંખના તાંતણું,
તોય કાંત્યા કરો ! પાપ છે આપણું. ૨.

*મૂળ એક આર્યરીશ ગીત પરથી ઉતારેલ આ કથાગીતમાં યુવાન પોત્રી અને વૃદ્ધ દાદી વચ્ચેનો જે સંવાદ છે, તે નવીન અને પુરાતન માનસ વચ્ચેની સરખામણી સમાન છે.

પ્રભુ ચે કાંતલો બેઠો જીવન-મૃત્યુની પૂણીઓ
ઉતારે આત્મની ત્રાકે મહાપ્રેમની કોકડી.

રામને રંટિયે રૂપાગા ત્રાગડા
અઠીઠા બિતરે : આપણે આંધળાં !
કનકને કીકરી ! ધૂળનાં ઢાંકણાં :
રતિ ભર રતનને પડળ ખાંડી તણાં ! ૩.

તારી મા ! ડાહી વાતોમાં મને શાતા નથી નથી;
કળે છાતી, બળે આંખો, અંગે અંગ પડે તૂટી.

રામની વાત કરવી ગમે મા તને,
દેહ કંતાય મુજ તાંતણે તાંતણે,
શું પડી આપણી ત્રિલોકીનાથને !
રામને શેઉ ? કે મુડીમર ભાતને ? ૪.

નકી આ પૂણીના રૂની ગોઝારી ધરતી હશે;
નકી એનાં પડો વચ્ચે ચૂડેલો રમતી હશે.

કેઈ ખેડુ તણાં કનકમય ખેતરાં,
જર ને બાજરીથી છત્રોછલ ભર્યાં :
પોંક ને પોપટા ખાઈ પી છોકરાં
રમતાં હશે-ત્યાં કટક તૂટી પડ્યાં ! ૫.

બિભાં ધાન હશે રોજ્યાં, ડોજ્યાં નીર નવાણુનાં,
મોંઢળખંધા વધેરીને બંબોળી ધરતી હશે.

સીમ હરિયાળીમાં તોપના ગલોલા
વરસિયા હશે ત્યાં મોતના મેહુલા—
ધેનુનાં ધણુ અને વ્યોમનાં વાહણાં
સીંચતાં હતાં જ્યાં અમીનાં દૂધલાં. ૬.

વરાળો ત્યાં વિલ્લેગણુની, હાય માવડી ખડેનતી,
વવાએલી હશે હો મા! ધેનુએ ભાંભરી હશે.

એ બધા સામટા ખારથી ખદખદી
રહેલી ધરામાં વાવિયાં હશે ખી;
તેની પેદાશમાંથી વણેલી પૂણી
આજ આવી પડી અહીં કે વાંઝણી. ૭.

કપાળે ફેરવી હાય, લૂછી આંખ રતાંધળી,
માથાની ટાલ પંખાળી, એલે ડોસલી બોખલી.

ખરું છે દીકરી! ખેતરે ખેતરે
મન્યાંતા કેર, ચોરે ને ચોતરે,
રણુથળો થયાં'તાં ગાયને ગોચરે,
ચિતાઓ ત્યાં બધે, એ હુણુચે બળે. ૮.

ચિતા એ સૌ નિહાળું છું, નથી આંખ રહી છતાં:
ભૂલી જવા મથું તે સૌ ભુલાયાં જ નથી થતાં.

અભૂયું ભૂલવા ભણું છું નાથને,
ટેકવું રેંટીએ ધૂજતા હાથને;

કારમાં સોણલાંથી ભરી રાતને
જાગતાં કાઢવી : જિંઘવું શે બને ! ૯.

‘કાંતો ને કાં મરો ભૂખે ! એ શું અંજમ આખરી !’
ધકેલી રેંટિયો કન્યા કમ્પતી થઈ ગઈ ખડી.

ભર્યાં કોઠાર ને આપણે લાંઘવું !
નીપજવી ઢગે ઢગ, પછી ભીખવું !
દેવલાં દૂધડે ન્હાય, તે દેખવું !
બાળ ભૂખ્યાં ઉપાડી મસાણે જવું ! ૧૦.

‘ઝીણું કાંતો ! હુબુ ઝીણું ! આછી વણવી છ ચૂંદડી.’
કાંતનારીના છેવાને ખાંપણની ચ ખતા પડી !

રંગલીલા રમન્તી નગર-નારીઓ :
-રંગની, રૂપની, નૃત્યની ઝારીઓ-
ચગાવે ઘેરમાં ચૂંદડી ગોરીઓ.
જીવવું હાય તો તાર ઝીણા દિયો ! ૧૧.

અહીં કોઈ નથી બાકી પ્રભુ-સરજ્યાં માનવી;
નથી મુદાં, નથી માટી, અહીં સર્વ કરોળિયાં.

આપણું જઠરથી ખેંચવો તાંતણો,
જીવનની લાળનાં રોજ વેળાં વણો !
માવડી, બેનડી, બેટડી, બુઢીઓ !
માનવી કો’ નહિ, સર્વ જન્તુગણો ! ૧૨.

બધું એ તોળતો બેઠો પ્રભુ ન્યાય ઉતારશે.
પ્રભુની ત્રાણુડી સાચી: પ્રાર્થના પ્રભુની કરો !

પ્રાર્થના કરી છે દિવસ ને રાત મેં;
પાતકી પુણ્યશાળી સહુ કારણે,
રહી છું પ્રાર્થના નીંદમાં સોણુલે,
રહી છે પ્રાર્થના કંદને ગાયને. ૧૩.

હજી એ પ્રાર્થુ છું એને, હૈયું કિન્તુ તૂટી પડ્યું,
ગયું આશા તણું પંખી; પ્રાર્થના રહી મૃત્યુની.

હવે તો આવશે નોતરાં નાથનાં,
મેાત મારું થશે આખરી પ્રાર્થના;
પીંજરું ભાંગીને પંખીડાં આશનાં
કયાં ઊડયાં, કોણુ પાસે કહું યાતના ! ૧૪.

ધીરી, ધોંગી, મૂંગી મૂંગી ઘાણીઓ ભયની ફરે,
ઓરાણી સૌ જવાંમદીં, એરડીનાં બિયાં પરે.

ચીંચોડા ખડીકના જે રહ્યા ગાંગરી,
પિલાતી લોક-મરદાઇની એરડી;
વીરતાને લઇ જોળલે એ ખડી
કખર, ખાંભી અને મસાણું દેરડી. ૧૫.

મ બોલો કાળ-બોલી આ, બેટા ! ઠાકર સાંભળે;
ઘટે ઘટમાં વસ્યો વાલો, વીંધારો તુજ બોલડે.

હું ય સમજું છ મા ! રૂંટરા શ્રીહરિ
કાળ-હંકા તણી જુવે છે વાટડી.
અદલ ઇન્સાફની ને ચૂકે એ ઘડી.
જાણવા છતાં ઝંખાય ઉર-દીવડી. ૧૬.

જન્તુ શા પેટ ઘાસંતા નર જ્યાં ચગદાઈ મરે,
સડીને જ્યાં મરે નારી, ત્યાં શ્રદ્ધા શી પ્રભુ તણી !

તોય ભગવાનને પ્રાર્થવા તું કહે ?
ભલે તો પ્રાર્થના સૂણા ભવનાથ હે !
માણસાઈ તણાં નીર ફરી આપ હે !
ભવ્ય ભયહીનતા દે ફરી બાપ હે ! ૧૭.

ઉચ્ચ શિરે ઊભા રહિયે પિતા આપની સન્મુખે,
એહવાં નિર્મળાં તેજે આંખડીઓ અમ આંજળે.

પ્રાર્થના આટલી બાપ ! વરદાન દે
ભિક્ષુકોને ? નહિ: વીરતાવાનને,
આવતી કાલનો ધ્વજ ઉંચકનારને
આજ ધવરાવતી વીરસૂ નારને. ૧૮.

નહિ તો ત્યાં સુધી-“હાં, હાં, પ્રાર્થના ! કર પ્રાર્થના !
જો બેટા, લેરાખી આવે સંદેશા લઈ ભાણુના !”

બળે બળે ગંભીર ઘોર આરતી

[કૃષ્ણગુજ-માષ્ટમી નિમિત્તે]

૦

- તમે ગૌતા પાઇ, પચી નહિ અમોને;
તમે ગયા ગાઇ, ન આવડ્યું અમોને.
તમે ત્યજ્યાં શસ્ત્ર સમર્થની છટાથી
અમે ય નિઃશસ્ત્ર અશક્તની અદાથી ! ૧.
- બાળવી તેં વેણુ, અમે ન સૂર ઝીલ્યા;
ચરાવી તેં ઘેનુ, અમે પૂજન્ત ખીલા!
તમે મરીને અમરત્વ મેળવ્યું
અમે ડરીને શતધા મરણુ સહ્યું. ૨.
- તમે પીધી કાળપ કાળી રાતની,
તમે પીધી કાળપ કાળીનાગની,
તમે પીધી કાળપ કુખ્જકા તણી,
તમે પીધી કાળપ કંસ—કાળની. ૩.
- અરે તમે આખર ભાઇ ભાઇનાં
કરાળ કાળાં વખ-વૈર ઘોળિયાં,
છતાં રહી બાકી વિષાકત કાલિમા
કુટુંબીના કલેશની, તેય પી ગયા. ૪.

પ્રભાસનાં પીપળ—પાંડડાં હજી
 ભરી રહ્યાં સાખ પરમ પીનારની;
 તમારી જન્મોત્સવની બજે ભલે
 હજાર ઘંટા વ્રજકુંજ—ખેળવે. પ.

પરંતુ—

યુગેશની આખર બંધમુક્તિની
 બજે અહીં ગંભીર ઘોર આરતી !

હસતા હિમાદ્રિને

○

તમે હસો છો મનુજોની કુદ્રતાને
 મનુષ્ય માપે તમ ભવ્ય રૂદ્રતાને
 હસો નહિ રૂદ્ર ! શબ્દોની સીડી ઢાળી
 અહીં મનુષ્યો તુજ શૃંગની અટારી
 પરે વિમાનો ઊડવી, કરાલ તોપો
 વછોડશે : ને ધૂજશે તમારી ખોપો.
 હસો નહિ દેવ ! પછી રૂદ્રન રહેશે.

●

ક્રાંતરો અગ્નિથંભો ને-

[રાજકોટના પ્રબસંગ્રામમાં નાના એક
ખાગક પર ખેલીસતી લાડી પડી તે પ્રસંગે.]

○

થંભો જખાનો, કવિ-ગાન થંભો
વાણી અને સંગીત દોય થંભો;
અખોલ એ અંતરજ્ઞમી માહરા !
'નમું તને!' એટલું ખેલી થંભો.

ઝીકાતી લાડીએ નીચે, લખી જે નિરદોષિતા;
એના ઘાવે થતા જખમી, અંકધારી રહ્યા પિતા.* ૧.

ઝીકો ઝીકો જેરથી આર ઝીકો,
કાંડાં કળે ત્યાં લગ ભાઈ ! ઝીકો,
કુણાં કુણાં ખાગક વીણી વીણી
ભાલે અને ગાલ પરે જ ઝીકો.

પ્રભુનાં પ્રેમ-અશ્રુ શાં ખુંદે ખુંદે જુઓ પુટે
પુન્યનાં પોયાણાં રાતાં, કાળસિંધુ તણે તટે. ૨.

પ્રહ્લાદની વાત પુરાણ-કાળની
નહોતી મનાતી, પણ આંહી ખાગની
ફડાફડી ખેપરીએની ભાગતાં
લખી પટે અંતર એ કથા ભણી.

પરંતુ થંભનાં લોઢાં હજી આંહી ધમ્યાં છ ક્યાં !
પિતાએ હાથીને પાદે શિશુઓ અગદ્યાં છ ક્યાં ! ૩

કતાર કીડી તણી જેહ થાંભલે
જલ્યા વિના અગ્નિપથે ચડી હતી,
હા ! એ જ થંભા સમ તોપ-ગોળલે
તમે શિશુડાં ! રમવા ચડી જાલે !

ટાઢાં લોઢાં થશે ને એ થંભા દાતાણુ-ચીર શા
ચીરાશે, સ્થિર રેજે હા ! હવે તો બાહુ વાર ના. ૪

નહિ તદા દિવસ રાત્રિ નં હશે,
નહિ નહિ અંદર બહાર નં હશે,
સંકાન્તિના ઊંખર ઉપરે ઊભા
પ્રબલવનો થંભ ધગેલ કાટશે.

ને ત્યાંથી કોણુ-નરસિંહ ? ના, ના, કોક નવા રૂપે
અપાપી પાપીની સૌની ઊઠશે અંખિકા રૂપે.

*હજી કુટલાં કંદન બાકી છે ?

○

પુત્રોને ઝેરના ખ્યાલા, પિવાડી પોઠાડને;
અંદકે અલતાં પે'લાં, બાવડાં છેદી નાખને !

વિશ્વની કોટિ માતાઓ ! સંઘરા કંદનો તણા
ખારાં વારિ તણાં ટાંકાં, હજી શું રહ્યાં ઉણાં.

મેં વાળ્યાં, માથડાં ઢાંક્યાં, ધડુસ્યાં છાતી-છાજ્યાં;
હજી ચે કુટલાં બાકી, ઉલેચણ આંસુનાં રહ્યાં !

એટડા જન્મતી કાં તો, માવડી અંધ થા હવે;
કાં તો આંસુ જલાવી દૈ, હુતાશન ચેતાવ હે !

કારમા લોહ-થંભાઓ, ગાળી અગ્નિરસો પીવો !
કોટિકોટાન અંબાઓ ! આંકડા ભીડી નીસરો.

હીચોળી પારણાં લીધાં : અંબા-જૂથ બનેા હવે,
અંઝેડો તખ્ત ને તાને : પ્રલયંકર ચંડિકાઓ હે !

* રપેનના પ્રભસંભ્રામ સમયે રચેલું

●

*કાળનું વંદન

○

કેણે કહ્યું કાળ વિનાશપ્રેમી !
કેણે કહ્યું મૃત્યુ સડાવનાર !
'કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્' કહ્યુંદે,
આંહી ખડો અંજલિ બેડી ખંદે.

સિંહાસનો સલ્તનતો ઉખેડે,
વાસુકિ—કેણેથી ખીલી ખસેડે,
પટ્ટણુ કરે દટ્ટણુ સે'જ હાસે,
એ કાળ બે આંહી ઝૂકી ઉપાસે
લોકોત્તરેના
પદપદ્મ પાસે.

---

*સ્વ. લાકમાન્ય તિલકની ૧૯૩૮ની સંવત્સરી પ્રસંગે.

હું ખવાયનો ગુલામ !

૦

ગુલામંડી ૭૬

(૧)

હું જીવાન, હું જીવાન
હું તમામનો ગુલામ.

હું સદાય ઝીલતો ખીલ્લ તણાં સડેલ જ્ઞાન;
કોથળી નથી ક્યહીય ચામડાની હું સમાન !

(૨)

હું સિપાહી જીવનો
બુધો અને અબુધનો.

નવીન ચેલકાઓ મુંડનાર સર્વ શોખીનો !
મને નિહાળતાંની વાર કાંઈ વેલડા બનો !

(૩)

હું તમારી ટોપલી
ચિરાડિયાં થકી છલી.

નકામ ચિત્ત-ચીથરાં વિચારનાં વહું ભલી !

તૂટેલ ટાંક, ડાબલી,

હું-માં સમાય : હું તમારી ટોપલી.

(४)

हुं कूटेल डालयुं :
लराय शुं ? जिताय शुं ?
हरेक वापरी पछी पछाडतुं इगावतुं.
इणी वयाण—हुं कूटेल डाल डालयुं !

हुं नुवान ! हुं नुवान !
माइ मागुं मे'रणात !
हुं नहि उनुं गुताम.

સંધ્યાવેળા

○

વધે છે અંધારું,
 ત્યમ ત્યમ વધે હામ પ્રિય હો !
 વધુ ભૂતો ભાણું,
 ત્યમ ઉર રમે રામ પ્રિય જો ! ૧

મને મસ્તી લાગી,
 રમત રમવાને ધનગનું,
 જશે સુસ્તી લાગી.
 વિજય-વીર હું છો નવ યનું. ૨

क्रोध पूछे के—

०

पूछे क्रोध शिशु जे तमने,
नरक नामनुं स्थल कयां ?

पूछे पुत्र पिताने, शिष्य
गुरुने, संसव-हुःअ शां ?

उत्तर विना अटकशो ना !

‘ राष्ट्रना धर्ष्याणु हिलमां. ’

१

देशजनेानी विजय-वाट पर

पत्थर थध पडवानुं,

जन-जगृतिनां हरशन करी करी

अकल उर जलवानुं,

ना प्रभु ! अथी लडुं नालुं

रक्तपित रग रग सहवानुं.

६

પુત્રની વાટ જોતી

૦

રઝગુ દીકરા ! ઘેર આવજો,
નહિ વહું તને, નાસી ના જજો. ૧.

વિષમ રાતને દેવ-દીવડે
ભજતી માતને દીન-ઝૂંપડે,
પથભૂલ્યા શિશુ ! આવી પો'ચજો
પથ બીજો ચડી ક્યાંય ના જજો. ૨.

પ્રહરી હે ભલા ! પાય લાગું હું,
ગભરૂડી થઈ તાત ! વીનવું:
રઝગુ દીકરો ક્યાંય જો મળે,
પથ બતાવજો, ઘર ભણી વળે. ૩.

●

ખમા ! ખમા ! લખવાર, એવા આગેવાનને*

○

ખીજાંને ખકરાં કરી, આપ બને ગોવાળ,
ખીજાં સખ કંગાલ ને પોતે પાલનહાર;

લ્યાનત હુજો હુજર,
એવા આગેવાનને.

૧.

ખીજાંને ખથમાં લઈ, થાપા થાખડનાર,
પોતાનાં વડિયાં કરે કદમે રમતાં ખાળ;

ખમા ખમા લખ વાર,
એવા આગેવાનને.

૨

સિંહણુ-ખાળ ભૂલી ગયાં, ખુદ જનનીની કૂખ,
આતમ-ભાનની આરસી, ધરી એની સનમુખ;

મુગતિ કેરી ભૂખ,
જગવણુહાર ઘણું જીવો !

૩.

પા પા પગ જે માંડતાં, તેને પહાડ ચડાવ
તસુ તસુ શીખવનારના ઝાઝેરા જશ ગાવ;

* ગાંધીજીના આગણોતેરમા જ.મદિન નિમિત્તે.

[પર]

રાતા રંગ ચડાવ,
એવા આગેવાનને.

૪.

ખમણા વધજોગેટડા! (અને) શિષ્ય સુવાયા થાય!
એ તો કેહેણી રહ ગઈ, રહેણી કિહાં કળાય ?

ખ્યાલા ભર ભર પાય.
(એવો) મૂર્શદ તો એક જ દીઠો.

૫.

પગલે પગલે પારખાં, દમ દમ અણુદતખાર,
શાપો, ગાળો, અપજશો ભરિયા પોંખણુ—થાળ;

કૂડાં કાળાં આળ,
ખમનારા ! ઝાઝી ખમા.

૬.

ખાખા ! જીત અજીત સખ, તેં ધરિયાં ધણી-દ્વાર,
મરકલડે મુખ રંગિયાં, દિલ રંજ્યાં રુધિરાળ;

રુદિયે ભરી વરાળ,
હસનારા ઝાઝી ખમા !

૭.

પૈસે પૈસે ફૂટ—પટી, વાદોની વેચાય,
એ ગજ-પટીએ મુલકના હિમગિરિરાજ મપાય;

દિનડા એ પણ જાય !
જીરવણુહાર જીવો ધણું !

૮.

जन्मभोगना अनुताप*

०

जन्मभोगना

- ७ रे जापु ! तमने करावी पारणियां,
हुं थळ उपवासणी रे ७.
- ७ रे जापु ! गोआरां अमारां आंगणियां,
हुं देव्य हरी डाकणी हो ७. १.
- ७ रे जापु ! नुगरी मुने तें तो मानेदी,
में संघर्षाता ओरता रे ७.
- ७ रे जापु ! जतने ज नहि में तो जणुदी,
घोआ ओ ह्ये धीयता हो ७. २.
- ७ रे जापु ! भंगुलां हं हने जा जाणेतो,
तुं वणुतेड्यो आवियो रे ७,
- ७ रे जापु पगळे ने पगळे परणजेतो,
जकारे सामो क'वियो हो ७. ३.

* राजकोट-अनशनना पारणा निमित्त : ता. ७ : ३ : ३६

- ૭ રે બાપુ ! હીરલાના પરબુ હાંશીલા,
હુમતો ને રમતો ઊતર્યો રે ૭;
- ૭ રે બાપુ ! કાચલાનાં આંહીં તો દલાલાં,
ભરોમે તું ભૂલો પડ્યો હો ૭. ૪.
- ૭ રે બાપુ ! ચુમિયું ભરીને ચાટી લીધાં,
લોહીઆળાં જેનાં મોઢડાં રે ૭,
- ૭ રે બાપુ ! દૂધ પી કરીને ડંખ લીધા,
વશિયલ એ ભોરીંગડા હો ૭. ૫.
- ૭ રે બાપુ ! તમે રે સંભારી જ્યાં સમાધ,
ખાંપણ ત્યાં તો સાબદાં રે ૭;
- ૭ રે બાપુ ! તમે કીધા અલખના આરાધ,
પડધા મેં લીધા પાપના હો ૭. ૬.
- ૭ રે બાપુ ! મેંણલાની દિજે બાપ માટી
હું પાપણી ખેળા પાથરું રે ૭;
- ૭ રે બાપુ ! જતિ ને સતીનાં સત માપી,
હું પાને પાને પરજણું હો ૭. ૭.

ભર ભર છાંટું અંજલિ*

○

કૂલ ખર્ચાં ફેરમ રહી, રહ્યા ગીત—અણુકાર,
હાર્યાળી ધરતી કરી હાલ્યા મેઘ—મલાર;

તૂટ્યા તંબૂર—તાર,
ભણુકારા ભવ ભવ રિયા.

૧.

ભવ ભવ ગોત્યે ભટકતાં ન જડે જોડીદાર,
જિનકી હેડી હલ ગઈ, તાકા પુરા હવાલ;

ખસુરાં ને ખેતાલ,
હેડી વિણ ગાયન હુવાં.

૨.

ભાઈ મરે ભવ હારિયેં, જોન મરે દશ્ય જાય,
માવીતર મરતે ઉના, ચાદશના વા વાય;

(પણ) સખ હુઃખ ભેળાં થાય,
હેડી ! એક તમે મુવે.

૩.

સજન ! તમારી ખાક પર આઝા હુને જુહાર,
ભર ભર છાંટું અંજલિ, ખખતરિયા જોધાર !

તેં દઈ દઈ પડકાર,
ભાગી ફેણું લેડવી.

૪.

●

* સ્વ. મણિભાઈ ત્રિવેદીના મરશિયા.

વીર જતીન્દ્રનાં સંભારણાં

૦

રણશીંગાં બજિયાં નહીં, નવ ગહેકી શરણાઈ,
તલવારોની તાળીઓ સમરે નવ સંભળાઈ;

સિંધુડા-સૂર શરણાઈના નવ સુણ્યા,
હાક વાગી ન, તોખાર નવ હુણુહુણ્યા,
ઘાવ પડ ઘાવ નવ ખડગના ખણુખણ્યા,
યુદ્ધ-ઉન્માદના નાદ નવ રણુમણ્યા. ૧.

વિણુ ઉન્માદે વીર તેં દીધો દેહ ધરી,
ખિન્દુ ખિન્દુ રક્તનાં રિપુને દીધ ગણી;

ખિન્દુએ ખિન્દુએ રક્ત દીધાં ગણી,
ચૂકવી પલપલે દેહની કણીકણી,
મૃત્યુને ગણ્યું તેં ગોદ માતા તણી,
કે શું પ્રિયમિલનની રાત સોહામણી ? ૨.

આવે મંગળ અવસરે, કોણુ વિલાપ કરે !
કાયરતાને આંસુડે કોનાં નેન રહે !

વેગળી જાઓ રે અશ્રુની વાદળી !
વીરનાં તેજને નવ રહે આવરી,
નિરખવા દો મુને લાખ નયનો કરી,
આહૂતિ-જ્વાલ એ ખાલની અણુહરી. ૩.

ગગનવિહારણુ રાગના ગાબો નંદન-ઘોષ !
ઉત્સવ-દિન આપણુ ધરે, અરિજનને અફસોસ.

અરિજનો ધરધરે એહુની ઘોષણા
ગરજ ગરજ ભરે ગગનનાં આંગણાં,
ઊઠ રે ઊઠ એ તરુણુ કેડામણા !
વીરનાં વાંચ શોણિત-સંભારણાં. ૪.

વાણુગાયાં ક્યમ વિસરીએ, બહુમૂલાં બલિદાન,
ગાણું ધરધર ધૂમતાં એનાં અર્પણુગાન;

ગાઓ રે ગેનડી વીરને વારણે,
ગાઓ રે માવડી પુત્રને પારણે,
બંદીજન ગાઓ બિરદાઈ સમરાંગણે,
ભકતજન ગાઓ મંદિરને બારણે. ૫.

તારી ટેક ત્યજવવા મથનારા કંગાલ,
કાળાં મુખ નીચાં કરી ફૂટે બ્યર્થ કપાળ;

ફૂટતા કપાળો કર કંગાલ એ,
તાહરાં શાંત વીરત્વ નિરખી રહે,
'હાય ! હા હારિયા,' દાંત ભીંસી કહે,
અણુનમ્યા વીરને જલિમો ક્યમ સહે. ૬.

બાણુપથારી ભીખની, દધીચિનાં વપુદાન,
મોરધ્વજે કરવત સહ્યાં, એ ઇતિહાસી ગાન.

જીર્ણ ઇતિહાસનાં ગાન એ વિમ્બરિયાં,
 જૂઠ્ઠી ભાવનાના ધરોથર ધમા,
 નવેલા શૌર્ય-આદર્શ તેં સ્થાપિયા,
 સમર્પણનાં નવાં મૂલ તેં આંકિયાં. ૭.

ઝીલો ઝીલો મલકતા જલિમ તણા પ્રહાર,
 લાલ કસૂંબળ રક્તની ફૂટે શોણિત-ધાર;

પ્રહારે પ્રહારે ઉર-પતાળો ફૂટે,
 કસૂંબળ રંગની રક્ત-છોળો છુટે,
 મૃત્યુ-ભયના ફૂડા લાખ બંધો તુટે,
 પાળ ફેાડી અને પ્રાણુનદ ઊમટે. ૮.

રજ રજ નોંધી રાખશું હૈયા ખીચ હિસાબ,
 અવસર આવ્યે માગશું કિસ્મત પાસ જવાબ;

માગવા જવાળો એક દિન આવશું,
 ભૂખરી પતાકા સંગમાં લાવશું,
 અમારા રક્તના હોજ છલકાવશું,
 માતને! ધ્વજ ફરી વાર રંગી જશું. ૯.

નૂતન યુગના જોગંદર જગદીશને*—

[કટાવ]

○

ભૂકંપે દક્ષનાઇ : ગયેલા
આ પાપાણી ખંડેશની
રજ ખંખેરી,
કોણ અદીઠા તપોભવનને
તેં અજવાળ્યું

ઓ જગદીશ !

ઓ જગદીશ !

કયા પુરાતન આર્ય મહુર્ષિ
તણેા નવોદિત
તું અવતારી

ઓ જગદીશ !

ઓ જગદીશ !

---

*કવિ ટાગોરના ખંખાણી કાવ્યના અંગ્રેજી પરથી અનુવાદ.

૨

અદ્ભટ્ટી જનતાના પાગલ
 કોલાહલમાં અણચલ રહીને
 કોણ મળ્યો તું
 વિરાટના લઘુ વચબિન્દુનો
 પ્રશાંત શોધક

ઓ જગદીશ !

ઓ જગદીશ !

૩

સૂર્ય - ચાંદલે,
 પુષ્પ - પાંદડે,
 પશુ-પંખી પાષાણ-ધૂળમાં,
 ઝુલે અનિદ્રિત
 એક જ્યોતિ-કણ
 એ વિરાટના હૃદય-પારણે,
 ઝુલે ઝુલાવે સચરાચરને:
 શબ્દહીન હાલરડાં ગાતા
 એ જ્યોતિને
 લીધ એળખી
 કયા લોચને

ઓ જગદીશ !

ઓ જગદીશ !

४

अमे भदांधे कूलथुकुडडा
 अतीतना गौरवने कंके
 अनी कंकडा
 हुरता इरता
 विदेश-साने,
 वातो करता पर-वाणीमां;
 परजन केरा नकली वांहर,
 अमे परायी आस्य-छटानां
 अटकां करता :
 पूर्वजना अंधार-कूपमां
 डोक पुलावी
 उरां उरां कलशोर गजवतां
 अमे हेडकां—
 ते समये तुं
 कया विश्वना शेष-सीमादा
 हुतो धूमतो

हे जगदीश !

हे जगदीश !

५

कया अगोचर त्रिलोक-तट पर
 गडन गोहडी भिछावतो'तो,
 तुं जेगंहर ?

दृश्य जगतना शेष-सीमाडा,
 गयो वटावी
 अहीड ओक किरणुनी शोधे,
 अरुपनी गायण दुनियांनां
 हर ढंढोण्यां,
 जेठ्या पुरातन ऋषि-प्राणीमा,
 उचड्यां द्वार,
 प्रवेश्यो अतिथि,
 बहु स्या म्नां
 सिंङ-दुवार वटावी जेठो
 एकोडहं नी लज्य सन्मुखे
 द्वय कर जेडी,
 यकित स्तण्ड
 वाथाहीन मुखडे
 प्रणुभ्यो विलुने

ओ जगदीश !

ओ जगदीश !

६

साम-ऋथाना असल शण्डनी
 डाकल हे हे नयला जेगी !
 मार डाक "उत्तिष्ठ जाग्रत !"
 डाकल हे आ
 मतिहीषा वातूल जनाने,

शास्त्र - अर्थनी

व्यर्थ जडाई कर्था करताने !

ओ जगदीश !

ओ जगदीश !

७

साह पड्यो तुज -

“वणी ज्यो आ प्रकृति केरा

सत्य - पाटले

धरतीना सुविशास जाण्टे.”

कर तेडां तुज यज्ञ-वेदिनी

योगम नवदीक्षित जटुकाने

आसन हे तुं

ओ जगदीश !

ओ जगदीश !

८

ओ तव नवदीक्षाने तापे

ओक दिवस आ

राष्ट्र पुरातन

अमृत पीशे

आत्म लानतां,

कर्मसक्तिना आसन उपर

अष्टुडग काया

ठे र व शे ने

स्वधर्म स्मरशे

सक्ति लज्जवशे

योगसमाधि—

मां इरी ठरशे

ओ नगदीश !

ओ नगदीश !

આણવંચાયેલા અગમ સંદેશા*

○

હાળ-સો સો રે સલામું મારાં ભાંડાંને કુંબે રે

સંદેશા મગાવો સૌના સંદેશા મગાવો રે
બાપાને સમૈયે કેના સંદેશા મગાવો રે
સંતને સમૈયે શેના સંદેશા મગાવો રે! ૧.

સંદેશા વંચાણા સૌના સંદેશા વંચાણા ને
અણુ રે વંચાણા થોડા ઉકેલાવી લાવો રે,
શબદ અનોખા એની રૂશનાઈ નોખી બાપા!
લહીઆ ને લેખણુ એનાં અકળ કળાવો રે. ૨.

આહુની સમાયું કેરા ટિંબા આજ બિઘડે ને
બિઘડે અલોખી કબરું, મશાલું જલાવો રે;
જતિ ને સતીના જૂના મહાસંઘ માયલા આ
અખધૂત કેરી પૂરી પિછાન કરાવો રે. ૩.

પેલે ને સંદેશે કાટો રણુ કેરા રાફડા ને
રજપૂત-જતયા જોગી રામા પીર ધાઓ રે;
હિન્દવાણુ માથે પંજો પેલુકો વટાળનો રે
ઝીલનાર હિન્દવા પીરના જુવાર જણાવો રે. ૪.

* ઠક્કરબાપાની અકોતેરમી જન્મ-જયંતી પ્રસંગે

“અમારે નસીબે ને’તાં તમ સમાં આયખાં રે,
 “અમારી અધૂરી ઘોણું, તમે ઊજળાવો રે;
 “અમારા નીલુડા નેજા તમ શિરે શોભજો ને
 “અમારા ઘોડીલા બાપા ! જુગતે ખેલાવો રે.” ૫.

બીજે ને સંદેશે પાણા ધૂજે છે પરખના ને
 સળવળે સોડયું, ઘોડે દેવીદાસ બાવો રે:
 “અમારાં લુચેલાં બાકી પડૂ પાસ લૂતા બાપા
 “અમારી અકારી-ઝોળી એને જૈ ભગાવો રે.” ૬.

ત્રીજે ને સંદેશે કાટિ વધસ્થાંભ ડોલતા રે,
 જખમી જુનુની ઝાઝી સલામો મુણાવો રે:
 “અમારે ઉધારણુ—પંથે દુકાનું મંડાણી બાપા !
 “અમારી કલેજાં-જળો તમે ચોલવાવો રે”. ૭.

ચોથે ને સંદેશે કાંપે હિમાળાની કંદરા ને
 શિવોડહં પોકારી શંભુ ઉચારે ઋચાઓ રે:
 “અમારી ઝીલેલી ગંગા રુંધાઈ રહી’તી બાપા !
 “વહાવણુહારા કેરાં ડમરૂ બળવો રે.” ૮.

साहित्यनी पारमासी

०

सभी ! कारतंक कवितानी अडीयो रे,
बताये जभंड कूटेवी जंगडीयो रे,
कविनी पत्नी डेकी देती जडीयो;
रघुपति राम नुहेमां रेजे रे. १.

सभी ! मागशरे मोंधा छे कागण रे,
पैसा न भणे प्रकाशक आगण रे,
तो ये असज्युं छे धाकडे धाकड;
—रघुपति राम० २.

सभी ! पोषे पस्तीना तोवे रे,
भारां पुस्तकना लाव जोवे रे,
भूकसेलरे काणज्जं ठोवे;
—रघुपति राम० ३.

सभी ! भावे पोता केरां पडधम रे,
गजवीशुं भासिक काढी धमधम रे,
बासुं जहिरज्जरेनो भर्म;
—रघुपति राम० ४.

સખી ! કાગણે કાવટ ના'વી રે,
 રૂપાન્તર કે ભાષાન્તરની ચાવી રે,
 તરબૂમની મોસમ આવી;
 —રઘુપતિ રામ૦ ૫.

સખી ! ચૈતરે ચિત્ર કઠાવો રે,
 કનુભાઈ કને દોડ્યા જાઓ રે,
 ભલે એની એ તાણે રેખાઓ;
 —રઘુપતિ રામ૦ ૬.

સખી ! દાવ બળે વૈશાખી રે,
 પાઠ્યપુસ્તકની રત પાકી રે,
 યુનીવર્સિટી કેકની કાકી;
 —રઘુપતિ રામ૦ ૭

સખી ! જેઠે જનામ ખુખારી રે !
 દેશે રેડીઓ ઉપર વારી રે,
 અર્થઘન છે કવિતાઓ મારી;
 —રઘુપતિ રામ૦ ૮

સખી ! આપાઠમાં અનુવાદો રે,
 મુત્રા શરદખાણુ, નથી વાંધો રે,
 ભાષા-ભાવની ખીચડી રાંધો;
 —રઘુપતિ રામ૦ ૯

: ओ क ता रे :

सभी ! श्रावणे षाडसाहित्ये रे,
भांडी षोणडी लाषानी भीत्ये रे,
इंके लेांदा श्रवे तेवी रीत्ये;

—रघुपति राम० १०.

सभी ! लाहरवे लय टणिया रे,
ओहा णूहा अही तडींथी मणिया रे,
सोश्यादीस्ट साहित्यना ढणिया;

—रघुपति राम० ११.

सभी ! आसोनां लक्षणु काणां रे,
आंटा आय उधराणीओवाणा रे,
काढो ओक नवी अंथमाणा;

—रघुपति राम० १२.

અનાર પામેલી લેખિનીનો પત્ર

[જંગાળી માસિકોની ઊભી ને ઊભી રહેતી કાવ્યોની માગણીએ કવિવર રવીન્દ્રનાથને લાચાર બનાવ્યા છે. વૈશાખના ત્રિચિત્રા-અંકને કવિ એક કાવ્ય મોકલે છે, તેનો આ અનુવાદ છે. તેમાં કાલિદાસે 'મધદૂત'માં યક્ષને જે સ્થાન આપ્યું તેવું હાસ્યરસિક સ્થાન કવિવર 'કાલિદાસી' અર્થાત્ કલમને આપે છે.]

○

સંપાદકજી ખહાર થકી તાકીદ કરે છે,
અંદરથી લખવાની તાકીદ એક નથી રે !
ગદ્યપદ્યનું મૌન હૃદયની મધ્ય જડાયું,
ગણગણ કરતાં જ્વલ્ય દિવસ ને ખૂટે આયુ.
ટાઠ તાપમાં ખેતર આમે તાકી બેસું,
સૂઝે નવ ઠો શબ્દ, ભર્યું ભેજમાં ભૂસું. ૧.

ડેસ્ક પરે એ પડી બાપડી બડી વિજેગણુ,
હોત કદી જો કવિ-કાળની એ મુજ લેખણુ,
વિરહોર્મિ નિજ પદ્ય મહીં વહવીને લાવત,
પ્રિયાવિયોગી યક્ષ ત્રમું આ ગાન સુષ્ટાવતઃ ૨.

એ ક તા રા :

સુણો કવિ ક્રિયાદ, ત્વરિત તમ જવાબ દેજો,
ચંપા સમ તમ આંગણીઓને વંદન કહેજો,
જે લેખણ તમ હસ્તસ્પર્શથી જીવન પામી,
અવલકૂટના દેશવટા એ શે સહેવાની !
ગાત્ર ગયાં મુજ ગળી, બંધ મચ્છીપાન થયાં છે,
સજ્જ વ્યર્થતા તાણી કડિન આ કપમ ખેંચાશે !

૩.

સ્વાધિકારનો મહ ચડિયો મુજને કદિ પેળ્યો ?
બોર સમો તમ બોલ એક મં કદી ઉંવળ્યો ?
કાગળ પર અક્ષરો ઝરે તમ ઉરની લાપા,
હરહમ એ વિણુ હતી કાઈ મુજને અભિલાપા ?
નીલકંઠ હું બની, તમારી ખિદમત કાળે,
નીલ શાહીનું ગરલ પી પી મુજ કંઠ જલે છે.

૪.

તમ કીર્તિના પથે ખેંચતી અગણિત રેખા,
એક પુસ્તકે તોય ન મમ નામાક્ષર દેખ્યા;
તમ હસ્તાક્ષર થકી બન્યો મોઘિરો કાગળ,
પુસ્તકાર વિણુ રહી એકલી હું જ અભાગણુ.
કાગળનું મહાભાગ્ય, મેજ પર સૂતા રહેવું !
ડાખી જમણી દોડદોડ કરી મારે મરવું.
લખ્યું તમારું સર્વ અને તમ નામ તાણો જશ
બાય દુષ્ટ કાગળને; મુજને સહાય અપજશ.

૫.

कीर्तिं हीन जिहमत करीकरी मुज अंगो गणशे,
 शापविसर्जन तण्णो काण ते हिवसे मणशे.
 कविण्ण ! तम वाचाणपण्णानो कयांय न जेतो,
 अनुसरी तमने लण्ण्यो पत्र आ लांणो मोटो.
 अत्तम थर्ह इस्सियाह माहरी, रत्त लउंछुं,
 सदा आपणा यरणु तण्णी कालिहासी छुं. ६.

ઉચ્ચ મસ્તક

○

- મા સર્વથી વહાલું તને હો, ઉચ્ચ મસ્તક !
બેટી, રમી ફાંસી ભલે હો, ઉચ્ચ મસ્તક !
ભૂખી અને ખ્યાસી ભલે હો, ઉચ્ચ મસ્તક ! ૧.
- મે'ણાં જુડાણાંની ઝડી હો, ઉચ્ચ મસ્તક !
ફૂડની કત્તેજે શારડી હો, ઉચ્ચ મસ્તક ! ૨.
- કરવા ખુલાસા થોભતી ના, ઉચ્ચ મસ્તક !
બેબાકળી બિલકુલ થતી ના, ઉચ્ચ મસ્તક ! ૩.

●

તકલીરને ત્રાફનારી

○

[ખાઈ! મેં તે પકડી આંખવિયાની ડાળ રે
જંગલ ખીચ હું ખડી રે જી —એ ભજનઢાળ]

ખાઈ! એક ત્રાજવડાં ત્રાફણુહારી આવી રે,
ત્રાફવો રૂડાં ત્રાજવાં હો જી;
છંદાવો આછાં છંદણાં હો જી.

ખાઈ! એ તે નીલુડા નીલુડા રંગ લાવી રે,
ત્રાફવો નીલાં ત્રાજવાં હોજી!
છંદાવો ઘાટાં છંદણાં હોજી!

નાની એવી કુરડી ને,
માંડી ઘોળ્યા દરિયા;

ખાઈ! એણે કમખામાં એય તે સંતાડી રે,
પાલવ ભંચા નો કર્યા હો જી.—ખાઈ એક૦ ૧.

આભને ઉરેથી એણે
આધી કરી એઢણી,

ખાઈ! એણે નવ લાખ ટીખકી ખતાડી રે
કીધું કે આ મેં ત્રાફિયાં હો જી.—ખાઈ એક૦ ૨.

રામને રુદ્ધેથી એણે
કેરે કરી પાંભરી,
બાઈ ! એણે કીરતીની વલકિયું અંકેડી રે
કીધું કે આ મેં ત્રાકિયાં હો જી.—બાઈ એકં ૩.

ભર રે નીંદરમાં
સૂતેલા ભરથરી,
બાઈ ! એના લલાટેથી લટકી ખસેડી રે
કીધું કે આ મેં ત્રાકિયાં હો જી.—બાઈ એકં ૪.

પીઠ તો ઉઘાડી એણે
એળી ગોપીચંદની,
બાઈ ! એની જનેતાને આંસુડે અરડેલી રે
કીધું કે આ મેં ત્રાકિયાં હો જી.—બાઈ એકં ૫.

મનડાં મોહાણાં મારાં,
હલડાં લોભાણાં ને,
બાઈ ! મેં તો કાયાને કીધલ ત્યાં ઉઘાડી રે,
લાડુડા એણે મૂકિયા હો જી.—બાઈ એકં ૬.

સુરતા રહી ને મારી,
સૂતી હું તો લે'રમાં;
બાઈ ! એણે સાયુંની અપટ જે બોલાવી રે
ઘંટીના પડ જયું તાંકિયાં હો જી.—બાઈ એકં ૭.

ગાલે ટાંક્યાં ગલકૂલ,
કાંડે ટાંકી કાંકણી;
બાઈ! મારી ભમ્મર વચાળે ટીલ તાણી રે
ત્રાક્યાં ને ભેળાં કૂંક્યાં હો જી.—બાઈ એક૦ ૮.

કલેબ્દ વચાળે એણે
કેર્યો એક મોરલો,
બાઈ! મેં તો અધૂરો ત્રાકાવી દોટ મારી રે
કાળજડાં કારાં સ્યાં હો જી.—બાઈ એક૦ ૯.

ડરે ને તંબૂડે ગોતું,
ગોતું વાસે ઝૂંપડે;
બાઈ! મારાં તકતીરની ત્રાકનારી રે
એટલામાં ચાલી ગઈ ક્યાં હો જી.—બાઈ એક૦ ૧૦.

યજ્ઞ-ધૂપ*

○

આઘેરી વનરાઈમાં ઇધન ક્યાં ચેતાય ?
કેને આંગણ યજ્ઞમાં આપણુ તેડાં થાય ?

યજ્ઞનો ધૂપ ધમ ! ધમ ! દિગન્તે ચડે,
નોતરાં યુદ્ધનાં બારડોલી ઘરે,
હર બેઠેલ અમ પ્રાણ થનગન કરે,
યજ્ઞનો ધૂપ આકાશ ભર ઊભરે.

૧.

મીઠી સૌરભ ધૂપની હર સુહર છવાય,
લાખો હૈયાં તુજ પરે હોમાવા હરખાય;

લાખ હૈયાં ધબકતાં તુને ભેટવા,
તોપ બંદૂક તલવાર પર ભેટવા,
આજ તુજ યજ્ઞ-ધૂપે ભભકતી હવા,
પ્રેરતી લાખને યુદ્ધ-વેલા થવા.

૨.

લાખ લાખ નયનો રહ્યાં નિરખી અંબર માંચ,
તારા યજ્ઞ-ધૂંવા તણી યુદ્ધ-નિમંત્રક અંચ;

* (બારડોલી સત્યાગ્રહ સમયનું)

નિરખતાં લાખ નયનો ગગન-કાંગરે,
 ધૂંધળો ધૂપ ચઢતો જગત-નોતરે,
 ભડ થજે, ભય નથી, આજ અમરાપરે
 દેવ-કુલ યજ્ઞ તવ નિરખવા ઊતરે.

૩.

રહેજે મક્કમ મરણુ લગ, મોત બિચારું કોણુ !
 તું મરતે જીવવું ગમે એવા કાયર કોણુ !

તું મરતે હજારો તનય હિન્દના
 વિચરવા એ જ પંથે અમર ધામના
 સજ્જ ઊભા, તું નિષ્પાપ છે, ડરીશ ના !
 યજ્ઞનો ધૂપ પીધા પછી ફરીશ ના !

૪.

મોતનાં કંકુ-ઘોળણુ

○

કંકુ ઘોળણે જ કે કેસર રોળણે !
પીઠી ઘોળણે જ કે માથાં ઘોળણે !

ઘોળણે કંકુ આજ યોદ્ધા રંગભીને અવસરે,
રોપાય મંડપ મોતના ગુર્જરી કેરે ઘરઘરે;
મીઠાળખંધા, તજ માયા, સજ આયુધ નીસરે,
હરખાઓ પ્રિયજન, ગાઓ ગુણીજન, દાવદુશ્મન થરથરે. ૧.

જોદ્ધા જાગિયા જ કે કાયર ભાગિયા,
ડંકા વાગિયા જ કે હાકા લાગિયા;

લાગિયા હોહોકાર રણુલલકાર ઘર ઘર ખાસણે,
કંકુ લગાવત પ્રિયા, ખડેની લળે વીરને વારણે;
સહુ સાથ લડશે, પછી રડશે કેણુ કેના કારણે !
રિપુઓને આંગણુ સંગ-પોઠણુ પામવા દિલ રણુમણે. ૨.

માંડયાં કારમાં જ કે જુદ્ધ જગે નવાં,
ના ના મારવાં જ કે શીશ સમર્પવાં;

કારમાં રણ ખાંડા વિનાનાં, ખેલવા હાકલ પડી,
 હુલસિત હૈયે ધાવ તાતા ઝીલવા સેના ચડી;
 છે! હણે ધાતી, રખે થાતી :રોષ-રાતી આંખડી,
 ગુર્જરી! તારાં જુદાં નવલાં ન્યાળવા આલસ ખડી. ૩.

ગુર્જર ઘેલડી જ કે એ અલખેલડી!
 સમરાંગણ ચડી જ કે તું નહતી લડી!

નહતા લડ્યા તારા ખિચારા ખાળ ગલરૂ ઘેલડા,
 હર વરસ હોરી-ખેલ રસમસ રમન્ના તુજ છેલડા!
 આવિયો કાગણુ. આજ લીધણુ, ખેલજો રે પુલ-હડા!
 મોતની આરી રક્ત-પિચકારી લરી સિપુદાળ ખડાં. ૪.

રાજ વસંતનાં જ કે વાહ વધામણાં!
 ગાઓ ગાવણાં જ કે જુદાં જગાવણાં;

ગાઓ ખળઓ, જુદાં જગવો, વાહ દોર વધામણાં!
 ગુર્જરી તારે મધુવને ગહિકે મયૂરો મરણુના;
 મધમધે જોખન, પ્રાણુ થનગન, લાગી લગન સહાય ના,
 પ્રગટે હુતાશન, ભીતિનાશન, ખમા વીર! ખમા! ખમા! ૫.

અસહ્ય વાત*

○

મને મારનારા ગોળી છોડનારા
એને ઘેર હશે મારા જેવી જ મા,
એ હરેકને ઘોળુડાં ધાવણુ પાઈ
ઉઝેર્યાં હોશે હૈયાહીર સમા. ૧.

કવિઓની કવિતામાં ગાયું હશે એણે,
માટીને પૂજી હોશે કહી 'મા';
એ મનેય જો અંતરિયાળ મળે
તો બોલાવે કહી 'તમે કેણુ છો મા?' ૨.

છો સંહારે ચડયા આજે પેટને કારણુ,
એક જ વાત સે'વાય છે ના-
એને મોતને પંથ ચડાવણુ જીભ
બોલે છે: 'મારો, મારો, માગે છે મા!' ૩.

●

* જાપાની સૈનિકોને નિર્દેશીને કદપેલા ચીનાઈ જનેતાના ભાવો

શૌકરની દિવાળી

○

: બૂલણા :

નગરની રોશની નીરખવા નીકળ્યાં
 શેઠ શેઠાણી ને સાત છૈયાં;
 ચકચકિત મોટરે દીપકે અવનવા,
 હાર ગલપુલ સજ્યા: થૈ થ થૈયાં ! ૧.

થૈ થ થૈ ડોલતી ચાલમાં ચાલતી
 ગાડીને જોઈ જન કૈક મોહિ;
 આગલી પાછલી ગાડીના ગર્વને
 મોડતી હાથણી જેમ સોહિ. ૨.

આપણા રાવ શૌકર તણી હાંકણી !
 ભલભલી મૂછના વળ ઉતારે;
 વાંક ને ઘાંકમાં શી સિક્કત ખેલતો
 કાંકડો રાવ નટવી નચાડે ! ૩.

શેઠના પેટમાં ખિન્દુ પાણી હલે,
 છાતી શેઠાણીની લેશ થડકે,
 (તો) કાંકડા રાવના હાથ લાજે-અને
 રાવને હૃદય ખદનામ ખટકે ! ૪.

‘રાવ, મોટર જરી ખગલમાં દાખ તો !’

શેઠનાં નયન સૌંદર્ય શોધે;

‘રાવ, સરકાવ ગાડી જરી પાછળે.’

શેઠ-પત્ની ઢળે રૂપ જુદે. ૫.

ચાર દિવસો તણી ચમકતી પર્વણી :

ચિત્રપટ, નાટકો ને તમાશા :

‘સાલ નવ મુખારક’ કાજ અહીં તહીં બધે

ધૂમિયાં પલટીં પોશાક ખાસા. ૬.

થાક આનંદનો લાગિયો, શેઠિયાં

ખીજનો દિન ચડયો તોય સૂવે :

રાવ મોટર તળે જાય એબર લૈ :

પોઠવા ?—નૈ જી, પોલ ચૂવે ! ૭.

‘શું થયું રાવ ! ગાડી ખગાડી નવી !

આમ બેધ્યાન ક્યાં થઈ ગયો’તો ?’

‘દીપમાલાની સ્વારી વિષે શેઠજી !

એક દીવો તહીં ગુલ થયો’તો’. ૮.

‘ક્યાં ?’—‘તહીં એક અંધારગલ્લી તણી

‘ચાલની આખરી એરડીમાં,

‘નાર મારી અને બાળ બે ગોખરાં

‘ચાર રાત્રી સુધી વાટ જોતાં, ૯.

‘ખારીએ લાલટિન લટકતું રાખજે,
 ‘આવી ખેડોંચીશ આજે હું વે’લો :
 ‘વાટ જોતાં મળી આંખ એની હશે,
 ‘તેલ ખૂટયું હશે-હું ય વેલો ૧૦.

‘દીપમાલા ત્યજ ત્યાં નિહાળી રહ્યો,
 ‘પીઠથી ગાડીએ દીધ ઠેલો,
 ‘પાંસળાંમાં ખુતી સોટી સાર્જન્ટની,
 ‘હોખતે હું ઘડી ભાન ભૂલ્યો.’ ૧૧.

‘હા અલ્યા રાવ ! અફસોસ, હું ચે ભૂલ્યો,
 ‘તાહરે પણ હતી કે દિવાળી ?
 ‘શી ખખર, તું ય પરદેશમાં માણતો
 ‘નારખર્યાંની સોખત સુંવાળી !’ ૧૨.

એમ કહી શેઠીએ આઠઆની દીધી
 ને દાધી શીખ અણમૂલ આખી:
 ‘ગાંડિયા ! આંહીં તો એકલા કામીએ
 ‘આ ખધી લખને વતન રાખી.’ ૧૩.

ગરજ કોને ?

○

ગરજ હોય તો આવ ગોતવા
હું શીઠ આવું હાથ હરિ !
ખોજ મને જો હોય ખેવના
હું શીઠ સ્હેલ ઝલાઉં હરિ !—ગરજ૦ ૧

ગેબ તણી સંતાકુકડીમાં
દાવ તમારે શિર હરિ !
કાળાન્તરથી દોડી રહ્યા છો
તોય ન કાવ્યા કેમ હરિ !—ગરજ૦ ૨

સુક્રીઓ ને સખો--ભકતો ભૂલ્યા ,
વસવલીઆ સહુ વ્યર્થ હરિ !
'સનમ ! સનમ !' કહીને કેા રજળ્યા,
કોઇ 'પિયુ ! પિયુ !' સાદ કરી—ગરજ૦ ૩

પોતાને પતિતો દુષ્ટો કહી
અપમાને નિજ જાત હરિ !
એ માંહેનો મને ન માનીશ ,
હું સમવડ રમનાર હરિ !—ગરજ૦ ૪

તલસાટો મુજ અંતર કેરા
 દાખવું તો મને ઘિક હરિ !
 પતો ન મારો તને બતાવું
 હું-તું છો નજદીક હરિ !—ગરજ ૦ ૫

મારે કાળે તુજ તલસાટો
 હવે અજાણ્યા નથી હરિ !
 હું રીસાયલ ને તું મનવે
 વિધવિધ રીતે મથી હરિ !—ગરજ ૦ ૬

પવન બની તું મારે દારે
 મધરાતે ગુમરાય હરિ !
 મેઘ બનીને મધરો મધરો
 ગાણું મારાં ગાય હરિ !—ગરજ ૦ ૭

વૈશાખી બળબળતાં વનમાં
 દીઠા ડાળેડાળ ભરી
 લાલ હીંગોળી આંગળીઆળા
 તારા હાથ હજાર હરિ !—ગરજ ૦ ૮

માછલડું બનીને તેં મુજને
 ખોળ્યો પ્રલયની માંચ હરિ
 હું બન્યો કાદવ, તું બની ડુક્કર
 રગદોળાયો, શરમ હરિ !—ગરજ ૦ ૯

पथर लकड पशु पंथी थै
नजर तमारी चुकावी हरि !
मानव थध पडुं हाथ हवे, तो
जग कडेशे, गयो झावी हरि—गरज० १०

लथ चौराशीने यकरावे
लर्मी लर्मी हुंढणुहार हरि !
उह्यो थै कां हाव पूरे हे,
कां तो हार स्वीकार हरि!—गरज० ११

વધુ ન માગ્યું

*એક પરદેશી હતો મુરખડો
 કખરમાં ય નવ પતો
 અરે ભાઈ કખરમાં ય નવ પતો,
 પીંજરાં તે એનાં કીડલે ભરખ્યાં
 શખદ એનો તોય રમતો
 રે ભાઈ શખદ રહી ગયો રમતો. ૧

એ રે શખદના પડછંદા કેઈ
 ઝીલે ધણીના ખંદા
 રે ભાઈ ઝીલે કેઈ ખાજંદા;
 ડમરાં ને ડાઘ્યાં દાંત કાઢતાં,
 કખર દિયે પડછંદા
 ભાઈ એની કખર દિયે પડછંદા. ૨

“ડમરા ને ડાયા વીરા દેશીડા!
 કાયદા ને કાનૂન ઘડજો
 રે ભાઈ કાયદા ને કાનૂન ઘડજો,

* એક સ્કોટીશ કવિનું કથન છે કે 'મને ફક્ત મારા દેશનાં લોખીતો રચવા આપો, પછી મને એવના નથી કે મારા દેશના કાયદા કોણુ ધોં છે.' એ પરથી અહીં ઉતારેલો ભાવ.

મને એકને ગણું પુલાવી
ભજન સુણવવા દેજો
રે ભાઈ ભજન ગજવવા દેજો. ૩

દુકડો રાટી, જળનો પ્યાલો,
મિટ્ટીનું આખર ખીસ્તર
રે ભાઈ મસાણુ આખર ખીસ્તર,
વતન કને ખસ વધુ ન માગું
ગાવા દો મને ઘર ઘર
રે ભાઈ ગાવા દો મને ઘર ઘર. ૪

કફન વગરનો નગન જનાજો;
વધુ ધૂમ નવ અપતી
રે ભાઈ વધુ ધૂમ નવ અપતી,
ગત્રી તણો કેઈ ગોખ ખુલે તે।
નવ કરજો કેઈ ખફગી
રે ભાઈ ! નવ કરજો કેઈ ખફગી.” ૫

બંદૂકની આડશે આખરી ગાન*

○

બનાવટી છે !

કેન્યૂટની વાત બનાવટી છે !

કો માનતા ના, ડરીએ જતા ના,

રાજપણાને અપમાનતા ના,

ગપ્પાં પુરાણાં ગનકારતા ના,

કેન્યૂટની વાત બનાવટી છે. ૧

કમાડ ભીડો, દર દ્વાર ભીડો,

બળી અને ગોખ તમામ ભીડો,

રે મોરી ને ખાળ ખસૂસ ભીડો,

વાયુ ન પેસે, તરડાય ભીડો.

કમાડ ભીડો. ૨

* આ કાવ્ય વાળીસ્વાતંત્ર્ય પર પ્રતિબંધ મૂકતા રાજવીઓની મનોદશા કથે છે.

છિદ્રો ખુર્યાં કે ?

ખુદ્ધિ તણ્યાં છિદ્ર ખધાં ખુર્યાં કે ?

વિચારમાં કેઈ તીનું નથી કે ?

અક્કલ વિષે એક છોડું નથી કે ?

છિદ્રો ખુર્યાં કે ? ૩

ઘનઘોર તૂટે ?

ચિંતા નહિ, છો ઘનઘોર તૂટે,

આકાશથી વજ્ર ભલે વણ્ટે,

વિદ્યુત તણ્યાં તેલ તમામ ખૂટે,

તો એ કુખુદ્ધિની ન ટેક તૂટે

છો આભ તૂટે. ૪

અંદૂક સાચી.

અંદૂક સાચી, ખીજું જૂઠું સર્વ,

છે આપણો એ અણુમોડ ગર્વ,

છે જીવવું વર્ષ કરોડ ખર્વ,

ખીજું જૂઠું સર્વ. ૫

ગભરાવ છો શું ?

દારો દીધાં તો ય મુંઝાવ છો શું ?

અંદૂકની આઠશ છે પછી શું ?

થાકી ગયા ? લો, જરી થાક ખાશું,
ચમકો છ શાને, કહી 'આ શું', આ શું !

ગભરાવ છો શું ? ૬

આ ચીંથરાં છે.

છાપેલ આ કાગળ-ચીંથરાં છે !

કોણે કહ્યું કે રુધિરે ભર્યાં છે ?

ફફડી જોડો કાં ? ભડકા કયલાં છે ?

આ ચીંથરાં છે. ૭

ડરથી નહિ હો !

આંહીં લપાયા, ડરથી નહિ હો !

આ વાંચી લઇએ, ડરથી નહિ હો !

ધૂને કલેન્નં, ડરથી નહિ હો !

ગાત્રો ગળે છે, ડરથી નહિ હો !

પ્રસ્વેદ છૂટે, ડરથી નહિ હો !

ભયથી નહિ હો ! ૮

સલામો

○

*સલામો કહું ખીજના ચાંદને,
સલામો જમીને ને આસ્માં તને!
સલામો ચમનને ને વેરાનને
ઉછેર્યો તમે એક ઈન્સાનને. ૧

દીઠાં છે ન કાશી કે કાબા અમે,
કુરાનો પુરાણો પડ્યાં ને અમે,
ન નાપાક કે પાકના ભેદની
કિતાબો અમે ઉમ્મલરમાં ભણી. ૨

અમે જે હતા ઢૂંઢતા તે જડયું
અહીં એક ઈન્સાનને દિલ ભર્યું
નયન નીતર્યું ને સખકથી સર્યું
નૂરે—વસ્લ: એણે વતનને ધર્યું. ૩

અમે મિસ્કિનોને શી દૌલત મળી!
ગરૂરી વધી ને, ગઈ ઓગળી.
હતા કંબુસો કાળજૂના અમે,
ગયા વીફરી, રે કૂના કાં ગમે ! ૪

* મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદને અંજલિ

મોરપીંછનાં મૂલ

○

આલને પાદર એક ચિતારે રાવટી તાણી રે
 જ રે એક ! રાવટી તાણી,
 રાવટીમાં એણે રંગની લાખો પ્યાલીઓ આણી રે
 જ રે ભાઈ ! ફૂરડી આણી. ૧

આલને પાદર એક ચિતારે ધૂમિયું માંડી રે
 જ રે કાંઈ ધૂમિયું માંડી,
 ધૂમિયુંમાં એણે છેલ છોગાળાં માનવી આલેખ્યાં રે
 છોગાળાં ! માનવી આલેખ્યાં. ૨

આલને પાદર છેલછોગાળાંની ભીડ જામી ગૈ રે
 જ રે ભાઈ ! ભીડ જામી ગૈ,
 ભીડમાંથી એણે તારવ્યાં નેણાં કામણુગારાં રે
 નેણાં કે'ક કામણુગારાં. ૩

આલને પાદર આપમોહ્યાં કૈક દોડતાં ઘાયલ રે
 જ રે ભાઈ ! દોડતાં ઘાયલ,

ઘાયલો કેરા સાદ સુણી જગી શેરીએ શેરી રે
જગી કાંઈ શેરીએ શેરી. ૪

‘આભને પાદર હીંડ ’લ્યા ગાયક !’ કોણ બોલાવે રે
જી રે મુને કોણ બોલાવે !
એ રે બોલાવણુહારને એક સંદેશડો આપું રે
સાદો સંદેશડો આપું. ૫

આભને પાદર કેમ આવું ! મારી શામળી સુરત રે
જી રે ! મારી શામળી સુરત,
શામળાં કાળમુખાં કેરાં ચીતર ક્યાંય ભાળ્યાં છે રે
જી રે ભાઈ ! ક્યાંય ભાળ્યાં છે ? ૬

આભને પાદર રંગ-ચિતારાને આટલું કે’ને રે
જી રે ભાઈ ! આટલું કે’ને,
આટલું કે મુંને ચીતરી આપે મોરતું પીંછું રે
નાતું એક મોરતું પીંછું. ૭

આભને પાદર ગોતજે રે વીરા ! નેણલાં એવાં રે
ઘેરાં ઘેરાં નેણલાં એવાં,
આસમાની જેની મોરપીંછાને કાળજે આપે રે
પીંછાને કાળજે આપે. ૮

આલને પાદર તે દિ' લાવું મારા એકતારાને રે
 જ રે મારા એકતારાને,
 એકતારા કેરે છોગલે ભરજો મોરનું પીંછું રે
 નાનું એક મોરનું પીંછું. ૯

આલને પાદર ગેબ ચિતારાને મૂલ ચુકાવું રે
 ખીજાં તો શું મૂલ ચુકાવું !
 છોગલાળો મારો એકતારો ગાશે ગીત, હું નાચું રે
 પાચે બાંધી ઘૂઘરું નાચું. ૧૦

એક ડાંગે એક ઉચકારે

○

એક દિ' ઠાકર ભાન ભૂયો

એણે તાણેલ ભેદનો લીટો,

એકને થાપ્યો માનવી ને એણે

એકને કીધલ ઘેટો—એક દિ'. ૧.

માનવીને આવા ભેદ નો ભાવ્યા,

ભૂંસી નાખી ભેદ—રેખા;

એક ડાંગે એક ઉચકારે એણે

મેઠાં ને માનવી હાંકયાં—એક દિ'. ૨.

ધાનની મૂઠી દેખાડીને દૂરથી

હાંકિયાં ખાટકી-વાડે,

‘શિસ્ત’ કીધા ભેળાં શીશ જૂકયાં સખ

કાતિલ કાળ—કુવાડે—એક દિ'. ૩.

મેઠાંનાં બાળની મૂઠતા એટલી,

નાખીઆ શેષ એકારા :

માનવી ડાહ્યો, ન મોં જ કાડયું : એના

ખોડાણા ખંભ મિનારા—એક દિ'. ૪.

[૯૮]

: એ ક તા રા :

કેણ મેંઠાં, કેણ માનવી એવી

હાય ! નો રે'ત નિશાની :

સમરથ નીકળ્યા, શોધી કાઠી એણે

ખાંભિયું મોટી ને નાની—એક દિ'. ૫.

પશુ-નકલની પ્રગતિ

○

[મનહર]

પ્રભુતાની પ્રતિમા કે પ્રતિમા પશુતા કેરી ?
હરી હરી આંખો મેરી માનવીને ન્યાળે છે,
પશુની નકલ કરી અકલ દેખાડનારો
શકલ પોતાની દેવતાઈ હવે હારે છે. ૧.

જનાવરો કેરો આ તો જમાનાજૂનેરો ભય,
માનવ-સૃષ્ટિમાં લીડાલીડ ભારી જામી છે !
નકલ કરીને આગે દેખાતો અકલવાન,
હવે તો એ નકલ અસલપણું પામી છે ૨.

પશુઓ પોકારે, પ્રભુ અમારી અસલીઆત,
પાશવતા અમારી તો આમ મારી જાય છે
નકલપણાનો તું ય દિસે છે ઉસ્તાદ કોક,
અસલ પ્રભુને તેં ય લૂંટેલો દેખાય છે ! ૩.

●

અભેદને આરે

૦

(વસંતતિલકા)

*આ એક જાનવર ને વિદવાન ખીજે;
એવા કુભેદ કરજે ન અમારી વચ્ચે;
ભાળે ન સામ્ય અમ બેઉની વચ્ચ અંધા
કાં કે અમે લઘુમતી: બહુસંખ્ય તેઓ ! ૧

જ્ઞાની અમે ઉભય, રે નિરખો અમારાં
ડાયાં પરે જ શું ન અંકિત દિવ્ય પ્રજ્ઞા ?
પ્રેમી અમે શું કમ એકખીજાથી ? બોલો !
સૌંદર્ય શું ઉભયને નયણે ન સ્પષ્ટ ? ૨

હસ્તવ એ જ દુઃખ છે ! પશુને મનુષ્યો
હરે ધકેલી સરસાઈ બડાઈ મારે,
રે માનવી અવર માનવને હટાવી,
સૌંદર્યશીલ, બહાદુર ઠરેછ પોતે. ૩

●

* 'વૈજ્ઞાનિક અને વાંદરો'—બેઉના એક ચિત્ર પરથી.

જુદાઈના જંગલમાંથી

૦

[રખતાની લઢણમાં]

તેં જુદાઈ દીધી તો ભલે જ દીધી
મને ફેર મેળાય કરાવીશ મા !
ને વિદાય દીધી તો ભલે જ દીધી
મને ફેર એ દ્વાર દેખાડીશ ના !

૨.

મનમેળ તૂટ્યા તે તૂટ્યા જ રહો
એનાં સીવણુ સાંધણુ હોય નહિ,
ઉર-આરસીના ટુકડા જ રહો,
એના રેવણુનો રસ હોય નહિ,
ભયાં ભાણેથી એક જાકાર કહો,
પછી કોળીડે સ્વાહ કો' હોય નહિ,
ફિટકાર હઈ ખમકાર કહો,
રણુકાર એનો હૈયે હોય નહિ.

૩.

ધર્યો હાથ તે વાર તાળી ન દીધી
 પછી તાળી સો વાર દીધી ન દીધી,
 'ચલો સાથ' વઢી જુઢી વાટ લીધી
 પછી વાટ ચિતાની લીધી ન લીધી;
 પીવા અંજલિ એક જો જીવ ડર્યો
 પછી હેલ્યની હેલ્ય પીધી ન પીધી,
 પેલો રાત દો ખાત મીઠી ન કીધી,
 પછી લાવન લાખ કીધી ન કીધી.

૪.

કરું આશ કેની ? નવરાશ કેને ?
 ભંચે શ્વાસ આ આલમ ધાઈ રહી,
 વેરું ફૂલ નિસાસાનાં ઘાટ કિચે ?
 આંહીં છાતીએ છાતી ભીંસાઈ રહી;
 આંહીં ઝાંઝરના ઝણકાર પગે પગ,
 પાની હીના-રંગ છાઈ રહી,
 મારાં ફૂલ નિસાસે બકાઈ રિયાં
 અડવા પગ કયાંય દેખાય નહિ.

૫.

અડવે પગ આવ ચલી, શરમા નહિ,
 મેંદી પીસી મેં કટોરા ભર્યા,
 ધનધોર નિરાશાનાં મોતીને ઘૂંટીને
 શીતળ મેં સુરમા સંઘર્યા;
 ખીજાં કાજળ હોય ખજરૂં જો નેનોમાં
 ઘોઘ લે, આ દિલ-હોજ ભર્યા;
 ખીજી લાલી જો હોય લગી પગપાનીએ
 નાખ લુછી, આ લે ઠીકરડાં.

૬.

કવિ કૂઠ કહિ, કટી માનીશ ના,
 એને ગામ ગુલાબોની ખાગ નથી;
 એના બોલની ડોલરમાળ તણા
 એના આંગણમાં જ સોહાગ નથી;
 એના કોકિલ-કંઠ કુહાવનહાર કે
 સાખભર્યા ત્યાં ન અંબ લયે,
 એની ભોમ ને વ્યોમ વચ્ચે રજ-ડમ્મર
 મોત તણા તાતા થંભ રયે.

ધીમાં ધીમાં લોચન ખોલો રે

○

[ગરવે નેજા ઝગોળ્યા—એ ભજન ઢાળ]

હળવાં હળવાં લોચન ખોલો
ધીમાં ધીમાં લોચન ખોલો રે
સંહારના સ્વામી ! થોડા ડોલને હો જી ૧.

ભમ્ભરથી ભુકમ્પોને ખેરને હો જી.
દેવા ! પાંપણને સૂપડલે
સ્વામી ! પાંપણને સૂપડલે રે
સોને ધરતીનાં કસ્તર ઝાટકી હો જી. ૨.

મીટુંમાં માંડો માલિક ! ત્રાજવાં હો જી.
ત્રણે ખંડોને લ્યો તોળી
ચૌદે બ્રહ્માંડોને તોળી રે
સાંધણુ નવ રાખો એકે વાલનાં હો જી. ૩.

દગ રે ટાઢી ને હેમાળે ભરી હો જી.
દીઠે દાવાનળ ચેતાવ્યા
ચોગમ હૂતાશન ચેતાવ્યા રે
સળગ્યા સિંધુ ને સળગ્યાં સાયરાં હો જી. ૪.

માથે વીંટાળ્યા ધણીએ રાફડા હો જી.
 ભીતર ભોરીંગો પુંકાડે
 જામ્યા વાસંગી પુંકાડે રે
 ભાંગ્યા વાદી ને ભાગ્યા ગારૂડી હો જી. ૫.

ભીડી પલાંઠી અવધુ બેસિયા હો જી.
 એનાં અણુચલ છે યોગાસન
 એનાં મૂંગાં મૂંગાં શાસન રે
 શખદ વિણ હાકમ ! સત્તા હાલતી હો જી. ૬.

કેને નવ મેલ્યા કેને મેલશે હો જી,
 સ્વામી સૈનાં લેખાં લેશે
 વારાફરતી લેખાં લેશે રે
 ખાતાં સૌ સૈનાં ખતવી રાખજો હો જી. ૭.

સંહારના સ્વામી ! તારો વાંક શો હો જી !
 તમને ઢંઢાળી જગાડ્યા
 ધુણી ધક્કેડી જગાડ્યા રે
 જગવણુહારાને જુગતે ઝાલજો હો જી. ૮.

સંહારનાં સ્વામી ! તુંને વંદના હો જી.
 તું છો શિવ અને છો સુંદર
 તું છો સત્ય અને છો મંગળ રે
 આખર તો એવા રૂપે રાજજો હો જી.

[१०६]

: ओ क ता रे :

घेरां घेरां लोचन जोलो
गाढां पांपणुनां पड जोलो रे
संहारना स्वामी ! थोडा डोवणे हो ७.*

*श्री हेवीप्रसाद रायचौधरीनी ओक शिष्टपाकृति (शिव-संहारक) परथी
स्फुरेछुं.

વિભાગીકરણ

સજનો

	પાત્રું
૧ શબ્દોના સોદાગરને	૧
૨ નવાં કલેવર ધરો	૫
૩ આંતિ	૬
૪ હજી શું બાકી હશે	૭
૫ અદીદી આગના ઓલવનારા	૧૦
૬ હિન્દીજન તો તેને કહીએ-	૧૪
૭ ધરણીને દેવ સમાં વરદાન	૧૯
૮ નધણીઆતી નથી	૨૧
૯ નિર્થક તૈયારીઓ	૨૩
૧૦ જન્મભોમના અનુતાપ	૫૩
૧૧ અણુવંચાયેલા અગમ સંદેશા	૬૫
૧૨ તકદીરને ત્રાફનારી	૭૪
૧૩ ગરજ કોને ?	૮૫
૧૪ વધુ ન માગ્યું	૮૮
૧૫ મોરપીંછનાં મૂલ	૯૪
૧૬ એક ડાંગે એક ડચકારે	૯૭
૧૭ ધીમાં ધીમાં લોચન ખોલો રે	૧૦૪

રસના ઢાળમાં

૧૮ સમશેર તારી ભોઠી પડી રે. ઢાળ—'ભેટે ઝૂલે છે તલવાર'	૧૨
૧૯ લોકેશ્વરનો સેતખંધુ	૧૬
૨૦ વર્ષા	૧૭
૨૧ મને વેચશે મા !	૨૨
૨૨ ક્રમ કરે, કાયદો નૈ !	૨૬
૨૩ દૂષણની નારી	૨૮
૨૪ પરદેશીઓને : પાતકીઓને : યોદ્ધાઓને	૩૨
૨૫ સાહિત્યની આરંભાસી	૬૭

ખંડકાવ્યો

૨૬ કાંતનારાં	૩૩
૨૭ ક્ષાટશે અગ્નિથંભો ને—	૪૨
૨૮ જતીન્દ્રનાં સંભારણાં	૫૬
૨૯ યજ્ઞ-ધૂપ	૭૭

છંદબદ્ધ લઘુકાવ્યો

૩૦ પૃથ્વીનાં સાવકાં બાળ	૧૮
૩૧ બળે બળે ગંભીર ધોર આરતી	૩૯
૩૨ હસતા હિમાદ્રિને	૪૧
૩૩ હજુ કેટલાં કંદન બાકી ?	૪૪
૩૪ કાળનું વંદન	૪૫
૩૫ હું બધાયનો ગુલામ	૪૬
૩૬ સંધ્યા વેળા	૪૮
૩૭ પુત્રની વાટ જોતી	૫૦
૩૮ બંદૂકની આડશે	૯૦

૩૯ પશુની નકલ	૯૯
૪૦ અભેદને આરે	૧૦૦

ચારણી ડીંગળ ઢાળો

૪૧ ગરીબોદ્ધારની ચાલાકીઓ	૩૦
૪૨ ખમા ખમા લખ વાર	૫૧
૪૩ ભર ભર છાંટું અંજલિ	૫૫
૪૪ મોતનાં કંકુઘોળણુ : ઢાળ-ગજગત્તિ છંદ	૭૯
૪૫ અસહ્ય વાત	૮૧
૪૬ શોકરની દિવાળી	૮૨
૪૭ જુદાર્થના જંગલમાંથી	૧૦૧

ધતર

૪૮ કોઈ પૂછે કે	૪૯
૪૯ ઘો ઠેલા	૨૫
૫૦ નૂતન યુગના જોગંદર જગદીશને	૫૯
૫૧ અનાદર પામેલી લેખિનીનો પત્ર	૪૦
૫૨ ઉચ્ચ મસ્તક	૭૩
૫૩ સલામો	૯૩

પ્રથમ પ્રસિદ્ધિ

આમાંનાં ઘણાંખરાં ૧૯૩૬ થી ૧૯૪૦ સુધીના 'ફૂલછાખ'માં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. તે સિવાય 'શબ્દોના સોદાગરને' ૧૯૩૬ ના 'શરદ' વાર્ષિકમાં, 'કાંતનારાં' જન્મભૂમિના ૧૯૩૪ ના દીપોત્સવી-અંકમાં, 'શોકરની દિવાળી' 'નૂતન યુગના જોગંદર જગદીશને' 'સાહિત્યની આરમાસી' 'અનાદર પામેલી લેખિનીનો પત્ર' અને 'જુદા-

ઈના જંગલમાંથી' એટલાં 'જન્મભૂમિ' માં પ્રકટ થયેલાં. 'વર્ષા' ૧૯૩૫માં 'એ ઘડી મોજ'માં છપાયું હતું.

'વીર જતીન્દ્ર' 'યજ્ઞધૂપ' અને 'મોતનાં કંકુચોળણુ' વર્ષો પર એક નાના સંગ્રહમાં મૂકેલાં, પણ એવા ત્રણેક નાના સંગ્રહો વિખેરી નાખીને એનાં આ એ સિવાયનાં બધાં 'યુગવંદના'માં ઉમેરી દીધેલાં; આ ત્રણ રખડુ મેંઢાં બહાર રહી ગયેલાં એને આજે આ વાડામાં પૂરવામાં આવે છે.

'તકદીરને ત્રાફનારી', 'ગરજ કાને' અને 'વધુ ન માગ્યું' એ ત્રણે અપ્રકટ નવલાં છે.

અનુવાદો

અનુવાદો ફક્ત પાંચ છે : 'ક્રાંતનારાં' 'ધરણીને દેવ સર્મા વરદાન' 'અનાદર પામેલ લેખિની', 'નૂતન યુગના જોગંદર જગદીશને' અને 'ગરીબોદ્ધારની ચાલાકીઓ'. આની અસલ કૃતિઓ આજે હાથવગી હોત તો સરખામણી સમજવા માટે અહીં શામિલ કરત. એ ન સાચાની બેદરકારી સાલે છે.

ચિત્રો પરથી સૂઝેલાં

'લોકેશ્વરનો સેતબંધુ' ફૈઝપુરની પ્રથમપહેલી ગામડે ભરાયેલી મહાસભાનું સ્મરણ અંકિત કરે છે. કેટલાંક ગીતો ચિત્રો પરથી રચાયાં છે : 'પૃથ્વીનાં સાવકાં બાળ' એ શ્રી. કનુ દેસાઈના 'ભાષ બહેન' પરથી; 'મને વેચશો મા' એક ગરીબના યુરોપી ચિત્ર પરથી : 'ઘો ઠેલા' એક યુરોપી ચિત્ર પરથી; 'કમ કરે કાયદો ને' એક હાથ કપાયેલા, રાજસ્થાની કારખાનાના મજૂરની છબી પરથી : 'હસતા હિમાદ્રિને' હિમાલયના નંગા શિખર પર

પરદેશીઓના આરોહણ પરથી : 'હજુ કેટલાં કંદનો બાકી છે' એ રપેનીશ જાહવાસ્થળીમાં ખપેલા એક પુત્રના શબ ઉપર આકંઠ કરતી માતાની તસ્વીર પરથી : 'કાળનું વંદન' સ્વ. તિલક મહારાજની, ચાંપાટી પરની પ્રતિમા પરથી : 'કાટશે અગ્નિચંભો' એ એક જાતે દોરેલા કાટૂંન પરથી ઉતારેલ છે. 'પુત્રની વાટ જોતી' રાજકોટના સ્વ. ઠાકોર ધર્મેન્દ્ર-સિંહજીના એક કાટૂંન પરથી : 'અસહ વાત' એક ચીનાઈ જનેતાના ચિત્ર પરથી : 'બંદૂકની આડશે' એક કાટૂંન પરથી : 'મોરપીંછનાં મૂલ' આ સંગ્રહમાં મૂકેલા મુખપૃષ્ઠના ચિત્ર પરથી : 'ધીમાં ધીમાં લોચન જોલો' શ્રી દેવીપ્રસાદ રાયચૌધરીના, મોડર્ન રીવ્યુના જુલાઈ ૧૯૪૦ ના અંકમાં આવેલી શિલ્પકૃતિ 'Shiva The Destroyer' પરથી.

'દુઃખળાની નારી' જે કે 'યુગવંદના'માં મૂકેલ 'સાંચાલની નારી'ની અનુકૃતિ છે છતાં એ પણ હરિપુરા મહાસભાનું ત્રિલોકનગર બાંધવામાં માટીનો ટાપલો વહેતી એક યુવતીની તસ્વીર પરથી છે.

ટિપ્પણ

શબ્દોના સોદાગરને (પા. ૧) : 'ખાંપણમાં ય તારે ખતા પડશે' = તારા શબ્દને કંઈ પણ નહિ મળે. હોથલની લોકકથામાં એક કચ્છી હુલો છે. તેમાં એ પ્રયોગ છે:

'જો વિસાઈ વલહા ! ધડી એક મુંજ ઘટમાં,'

'તો ખાંપણમાં ય ખતા, મરણ સજાયું નહ મળે.'

નવાં કલેવર ધરો ! (પા. ૫) : હંસલા=જીવાત્મા. યુગો=ચણો. બરો=શ્વાખ. અનહદ=અનંતતા. હે જીવ ! તારી ભૂલથી પણ એક વાર

જો તું બહાર નીકળી જ પડે છે તો હવે નિષ્કપટ, નિર્દોષી રહીને નિઃસીમ સૃષ્ટિમાં ઉઘમ ખેડજો.

હજી શું બાકી હશે (પા. ૭) : અસલનું એક આગમ-ભજન છે:

‘દેવાયત પંડિત દા’ડા દાખવે
‘સુણો તમે દેવલદે નાર
‘આપણા ધણીએ સત ભાખ્યાં
‘જૂઠાં નહિ રે લગાર
‘લખ્યા રે ભાખ્યા રે એ દિન આવશે.’

એ ભજનમાં ‘ઓતર થકી રે સાયખો આવશે’ એવા કોઈ પૃથ્વી-પાપ ધોવા આવનાર પુરુષની આગાહી છે.

સર્જનસંહારની જોડણી (પા. ૮) : સર્જનને, રચનાશક્તિને અહીં ‘બાળા’ એટલે બાલિકારૂપે કહી છે. એટલે જ એ પા પા પગલાં-નાનાં પગલાં માંડે છે. રચનાકાર્યને હમેશાં સમય લાગે છે. આખરે ‘સંહાર ધા દેતો ધાયો,’ ક્રમ કે એણે કરેલા વિનાશ પર તો સર્જનશક્તિએ નવનિર્માણ કર્યું. આખરે તો એ પોતે ય નાસીને જાય ક્યાં ? એમરે સર્જનનાં યશોગાન સંભળાયાં. પોતે પરાજય પામ્યો એટલું જ નહિ પણ નાસી જઈ ન શકવાથી સર્જનને જ શરણે આવ્યો.

અદીઠી આગના એલવનારા (પાનું ૧૦) : શરાબખોરી એ કલેજને જલાવતી અદૃશ્ય આગ છે. એને ‘ભીતરની ભટ્ટી’ કહી, ‘આત્માની તુરંગ (જેલ)’ કહી. ‘જમરખ (દીવડો)’=યમથી રક્ષા કરનાર.

હિન્દીજન (૧૪) : ‘વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ’ એ સુપ્રસિદ્ધ પદની હળવી અનુકૃતિ (‘પેરોડી’) છે. અસલની કેટલીક કહીઓનું અનુકરણ કર્યું છે તે મેળવી જેવા જેવું છે.

વર્ષા (પા. ૧૭) : વર્ષાને કાઠિયાણી રાજ્યાળા કહી છે. 'સંધ્યાને તીર એક અખ્તરિયો જોધ ને ઘોડલાની જોડય' = વર્ષાના દિનની સંધ્યા-વેળાએ પશ્ચિમ દિશાને આભચારે રચાતી કોઈ ઘોડેસવાર જોદલાની વાદળી-આકૃતિ. ખેત્રાડય ચડી = એક ઘોડેસવારની પીઠ પાછળ ખીજું ચડે તે 'ખેત્રાડય ચડયું' કહેવાય. વરસી રહેલી ઋતુ રાજ્યાળાને એવા કોઈ પિયુ સાથે નલાસી જતી કહવામાં આ વર્ષાસંધ્યાઓની વાદળ આકૃતિઓ વિષેની નરી Phantasy છે. વીજળ-સનકાર = વીજળી રૂપી નયન-ધસારો.

ધરણીને દેવ સમાં વરદાન (પા. ૧૯) : 'પૂર્વ પચ્છમને ગગન કુડલે...' એ પહેલી કડીમાં વૈજ્ઞાનિક હકીકત છે, કે આકાશચાણીની સ્વર-લહરો (Sound-waves) પણ પૂર્વમાંથી પશ્ચિમમાં ગતિ કરે છે. સર્જનદારે અમરોને દીધેલ વરદાન મત્યંભૂમિને ય દીધેલ છે, એટલે કે સૂર્યદેવતા રચને જે ગતિ-દિશા દીધી છે તે જ ગતિદિશા ધરતીની આ સ્વરવાહક વૈજ્ઞાનિક શક્તિઓને દીધી છે.

નંદણીઆતી નથી (૨૧) : સૌરાષ્ટ્રની તાલુકદારી વસ્તીને ગાય કહીને, તેને પોતાને તાબે કરવા મથતા રાજવીઓ રૂપી ગોવા-લોની તાણાખેંચના રૂપકમાં મૂકેલ છે. આથેય = કોઈ પણ. નાદાર = તાકાતહીન. ગોકળી = ગોવાળ. ચામ = ચામડું. ગેલા = ઘેલા. વાંલ = ગોવાળ ધણીનો પશુને બોલાવતો સાદ.

ઘો ડેલા (પા. ૨૫) : સમાજરચનાના અત્યારે ખોટકાઈને અધવચ્ચે અટકી પડેલા યંત્ર-વાહનને ધકેલા દર્ષ દર્ષ મુકામ પર પહોંચાડવાની શ્રમ-જીવીઓની તમન્નાને ખિરદાવતું નાદપ્રધાન ગીત. 'હમ્મેલા' શ્રમેત્તેજક સ્વર માત્ર : જેમ ઘોતા ઘોખીનું 'શાયોરામ', જેમ નાવિકોનું 'હમ્મેશ' વગેરે.

ગરીબોદ્ધારની ચાલાકીઓ (પા. ૩૦) : 'એનાં બાળોને એક નિશાળ બાળો, બાળો નસં થોડી... બાળો = તિસ્કારપૂર્ક આપો.

કાંતનારાં (પા. ૩૩) : આમાં એક પૌત્રી (પોતરી) અને એક દાદી, એ કંગાલ પાત્રો વચ્ચેનો મધ્યરાત્રિ વેળાએ રેંટીઆની મળૂરી કરતે કરતે થયેલો વાર્તાલાપ છે. અંતર પુરાયલાં હતાં=અભેદ વ્યાપી રહ્યો હતો, કેમકે કંગાલીઅતે એકેની હાડપીંજરવત્ સ્થિતિ કરી નાખી હતી.

‘અહીં કાંતું, તહીં કાને... = દેહદૌર્બલ્ય અને રાત્રિના થાકને કારણે તૂટી જવા લાગેલા કાંતણુ-તાર, કાઈ દેખી હરીફ સ્ત્રીની નજર લાગતાં તૂટતા હોય, ને આંહીં કાંતેલા સૂતરની છલોછલ કાકઠી (શગ) એ કાઈ ખીજને રેંટિયે ચડતી હોય તેવો વહેમ. ‘નક્કી આ પૂણીનઃ રૂની ગોઝારી..’ = ત્યાં પણ એવી જ એક લોકમાન્યતા સૂચવાઈ છે : આ પૂણી બરાબર ન કાંતાવાનું કારણુ, તેનું રૂ જ્યાં ઊગેલ હશે તે ખેતરની ધરતી પૂર્વે કાઈક નિર્દોષિની હત્યાઓમાંથી રેડાયેલાં રુધિરે ભીંજઈ હશે તે હોવાનું એ યુવતી માને છે.

આમાં થોડા માત્રામેળના ભંગો છે તે આ મુજબ સુધારવા—
 અંતર પુરાયલાં હતાં = અંખાયાં અંતરે હતાં
 જીવનમૃત્યુની પૂણીઓ = પૂણી જીવનમૃત્યુની
 તોપના ગલોલા = ગોળલા તોપના
 વરસિયા હશે ત્યાં = વરસિયા ત્યાં હશે
 સોંચતાં હતાં જ્યાં અમીનાં દૂધલાં = સોંચતાં જ્યાં હતાં
 થાનથી દૂધલાં
 રહેલી ધરામાં વાવિયાં હશે ખી = રહેલી ધરામાં હશે
 વાવિયાં ખી

અહીં કે વાંઝણી = કે અહીં વાંઝણી

મચ્યા’ તા કેર = કેર મચ્યા હતા

ચિતાઓ ત્યાં બધે = ત્યાં ચિતાઓ બધે

અભૂત્યું ભૂલવા ભળું છું નાથને = ભૂલવા એ અધું છું
ભળું નાથને

આછી વણાવી છ ચૂંદડી = વણુવી આછી ચૂંદડી.

કાંતનારીના છિયાને ખાંપણમાં ય ખતા પડી = કાંતનારી તણે
દ્વારે, ખતા ખાંપણની પડી

પ્રભુ-સરળ્યાં માનવી = પ્રભુ સર્જેલ માનવી

પ્રાર્થના કરી છે = પ્રાર્થના છે કરી

રહી છું પ્રાર્થના = છું રહી પ્રાર્થના

રહી છે પ્રાર્થના = છે રહી પ્રાર્થના

પ્રાર્થના રહી મૃત્યુની = પ્રાર્થના મૃત્યુની રહી

રૂડેરા શ્રીહરિ = રૂડલા શ્રીહરિ

જુએ છે વાટડી = છે જુએ વાટડી

જાણવા છતાં ઝંખાય ઉરદીવડી = જાણતી તોય ઝંખાય
ઉર-દીવડી

નર જ્યાં ચગદાર્ધ મરે = નર છૂંદાર્ધ જ્યાં મરે

ભલે તો પ્રાર્થના સૂણો ભગવાન હે = તો ભલે પ્રાર્થના સૂણ
ભગવાન હે

ઉચ્ચ શિરે ઊભા રહિયે = ઊભીએ મસ્તકે ઊંચા

એહવાં નિર્મળાં તેજે આંખડીઓ અમ આંજળે = આંહીં 'આંખડી'
જ જોષએ. 'ઓ' વધારાનો છે.

બળે બળે...(પા. ૩૯) : આમાં પણ પહેલી આઠ પંક્તિઓના
શુદ્ધ વંશરથના માત્રામેળમાં મૂકવી હોય તો નીચે મુજબ પાઠ લેવો—

‘તમે ગીતા પાઠ, પચાવી નૈ અમે
 ‘તમે ગયા ગાઈ, ભૂલી ગયા અમે
 તમે ત્યજ્યાં શસ્ત્ર—સમર્થની છટા,
 અમે ય નિઃશસ્ત્ર—અશક્તની અદા !
 બળવી તેં વેણુ ન સાંભળી અમે !
 ચરાવી તેં ધેનુ, પૂજ્યા ખીલા અમે.’

હસતા હિમાદ્રિને (પા. ૪૧) : આંહીં વૃત્ત શુદ્ધ વંશરથનુ
 લીધું નથી, પણ થોડી મોક્ષાશ આપવા નવો પ્રયોગ કર્યો છે.

ફાટશે અગ્નિથલો (પા. ૪૨) : આમાં કડી ત્રીજીની પ્રહલાદ-
 કથાનું રૂપક પરોવાયું છે, પણ અવતાર રૌદ્ર કોઈ નૃસિંહનો નહિ,
 કલ્યાણી અંબાનો, જગજગનીનો વાંચ્યો છે.

હજી કેટલાં કંઈનો... (પા. ૪૪) : આમાં પણ માત્ર શુદ્ધિ
 આટલી કરવી:—

‘ પુત્રાને ઝેરના પ્યાલા, ખીવાડીને સુવાડખે ’

* * *

‘ કાં તે આંસુ જલાવી દે, ચેતાવો અગ્નિ-ઝાળને ’

* * *

‘ ઝંઝેડો તખ્ત ને તાખે, પ્રલયંકર ચંદિ હે ! ’

કેમ કરે કાયદો નૈ (પા. ૨૬) : ‘કંપનસન’ એટલે કોમ્પેન્સેશન,
 કારખાતામાં ઈજ્જ પામનાર મજૂરને અપાતી નુકશાની. માજન=મહાજન
 કહેવાતા શેઠીઆ.

જન્મભોમના અનુતાપ (પા. ૫૩) : ગાંધીજી રાજકોટના
 પ્રજાસંગ્રામમાં ઊતર્યા, રાજ-કોલ પળાવવા ઉપવાસ કર્યા, એ પ્રતાપ
 પોતે દેશી રાજ્યોની પ્રજાનાં યુદ્ધોમાં સાથ નથી પૂરતા એવાં
 મેંણાંટાણાંનો હતો. નુગરી=ગુરુ વગરની. એ શબ્દમાં પ્રજાનું શ્રદ્ધાહીન

માનસ ધ્વનિત થાય છે. ઓરતા=ન બની શક્યું હોય તેના અફસોસ. 'બકારો સામે કહાવિયો...'='આંદો આવશે નહિ.' એવું અધિકારીએ કહાવી દીધેલું. વશિલ ભોરીંગડા=વિષધર નાગો. સમાધ=દેહપાત. ખાંપણ=કાઈક બોલેલું કે ગાંધી રાજકોટને ટીંબે દેહ પાડશે તો ખાંપણ તૈયાર છે. અન્નખના આરાધ =અલક્ષ્ય (ઈશ્વર)નું સ્તવન.

જતીન્દ્રનાં સંભારણાં (પા. ૫૬) : રાજકોટી જતીન્દ્રે બંદીવાનોની દશા સુધરાવવા માટે બેંતેર દિવસનું મરણાંત અનશન ઉપાસ્યું હતું. સને ૧૯૨૯. બાણપથારી બીખ્મની=મહાભારતના યુદ્ધમાં બીખ્મપિતામહ શરશય્યા પર સૂતેલા. દર્ધીચિનાં વપુદાન=અસુરોના બીજી રીતે અશક્ય એવા સંહાર સાડે દર્ધીચિ ઋષિએ પોતાનાં હાડકાં અસ્ત્ર કરવા આપેલાં. મોરધ્વજે કરવત સહ્યાં=મોરધ્વજ રાજને જીવતા કરવત વડે ઊભા વેરી નાખ્યા હતા.

અગમ સંદેશા (પા. ૬૫) : સમૈયા=સંતોના ઉત્સવને જૂની ભજનવાણીમાં 'સમૈયો' કહે છે. ર્શનાર્ધ=શાહી. આદુની સમાત્યું કરા ટીંબા...."=જૂના લોકસેવક સંતોની કબરોને 'સમાત્ય' (સમાધિ) કહે છે. એના પોપડા જાણે કે ફાટે છે, ને સંતો ઊડે છે. રામાપીર=રણુમાં આવેલા ગામ રણેયાના મારવાડી રાજપુત્ર સંત રામદે પીર, જેમણે અસ્પૃશ્યોને ધરલામમાં વટલતા અટકાવી સવર્ણો બનાવેલા. એનું મૃત્યુ જીવાનીમાં જ થયું હતું. ઘોડા અને લીલો વાવટો, એ બે આ સંતનાં ખાસ ચિહ્નો છે. પરખ=એ નામનું એક પુરાતન ધર્મસ્થાનક કાઠિયાવાડમાં છે. જેના સ્થાપક સ્વારી સંત દેવીદાસે મુખ્ય જીવનકાર્ય રક્તપીતિયાં કાઠિયાંને સાચવવાનું કરેલું. એની વધુ વિગતો માટે જુઓ મારું 'પુરાતન જ્યોત' નામે પુસ્તક. આકાશી ઝોળી=સંત દેવીદાસ પોતાના આ ધર્મકાર્યને માટે કાઈ પાસેથી ખેતર વાડી કે પૈસા દાણાની બાંધેલી આવક ન લેતા, પણ ગામેગામથી રાત્રીના ટુકડા

ભીખી લાવતા. 'અકાશી' એટલા માટે કે એ જાણીમાં થતી પ્રાપ્તિ અનિશ્ચિત પ્રકારની હતી; મળે, ન મળે, વતું એણું મળે. આકાશવૃત્તિ.

સાહિત્યની ખારમાસી (પા. ૬૭) : 'રઘુપતિ રામ રૂઢેમાં રેળે રે' એ જૂનો રાસડો છે, જેમાં પંદર તિથિઓના આધારે રામાયણ વર્ણવી છે. એના 'મહિમા' બનાવીને 'પેરોડી' કરી છે. કનુભાર્ષ્ટ=ચિત્રકાર કનુ દેસાઈ. જનાબ બુખારી=મુંબઈ રેડીઓ સ્ટેશનના ઉત્સાહી સંચાલક.

તકદીરને ત્રોફનારી (પા. ૭૪) : જોગી ગોપીચંદનની પીઠ રાજમહેલના ચોકમાં ગોડ બંગાળાના યુવાન રાજ ગોપીચંદ નહાતા હતા, રૂપસુંદરી રાણીઓ એને મર્દન કરતી હતી, તે વખતે ઉપરના ગોખમાં બેઠેલી માતા મેનાવતી રડતી હતી, તેનું બિનું આંસુ ગોપીચંદની પીઠ પર પડેલું, એણે માતાને રડતી દીઠી, કારણ પૂછ્યું, માએ કહ્યું, આવી કંચનવરણી તારી કાયાનો આખરે નાશ થશે એ વિચારી આંસુ આવ્યાં માટે એ નાશમાંથી બચવા ભેખ લઈને અમરત્વ પ્રાપ્ત કર. ને તેમાંથી જ ગોપીચંદને જોગી બનવાના સંજોગો પેદા થયા હતા. આંહી ગોપીચંદની પીઠ માતાનાં આંસુએ ઝરડેલી, કાંટા પેઠે ઉઝરડેલી કહી છે. લાડુડા=ત્રાજવાં પાડવા માટે રંગનાં ટપકાં. સૂરતા=નજર. કાંકણી=કંકણ

શોકરની દિવાળી (પા. ૮૨) : આ ગીત મુંબઈની દિવાળીની મુલકમશહૂર નગરરોશની નજરે દીઠા પછી, બેશક કલ્પનામાંથી જ પ્રસંગ ઉપજાવીને, પણ મુંબઈના મોટર-શોકરોની દશાના મૂંગા અનુભવમાં જ ઘૂંટીને રચેલું.

ગરજ કેને! -આ પદ ભાવનગર સાહિત્યસભાના આશ્રયે તા. ૨૧-૯-૪૦ની સાંજના સમારંભ પાસે ગાયા પછી, તે સભાના પ્રમુખ શ્રી નટવરલાલ સૂરતીએ 'ચોરાશી વૈષ્ણવની વારતાઓ'માંથી

પ્રભુની ને ગોવિંદસ્વામીની વાર્તા બતાવી. વાર્તા આમ છે કે શ્રીનાથજી પ્રભુ પોતાના ભક્ત ગોવિંદસ્વામી સાથે દહે રમતા હતા, દાવ શ્રીનાથજીને માથે હતો, એવામાં મંદિરમાં પ્રભુ-દર્શનની ટકારી વાગી, શ્રીનાથજી જમક્યા, પોતે હાજર થઈ જ જવું જોઈ એ ! એટલે મંદિર તરફ નાંહા. ‘પૂરો દાવ દીધા વગર જઈશ ક્યાં !’ એમ કહીને પાછળ દોડ્યા ગોવિંદસ્વામીએ પ્રભુની પીઠમાં દેડા માર્યાં. પૂજારીઓએ આવીને ગોવિંદસ્વામીને પીટ્યા. પછી ભોગ ધરવાના ટાણે પ્રભુ થાળ જમ્યા નહિ, રુદન કરતા બેઠા. પૂજારીઓએ કારણ પૂછતાં કહ્યું કે ગોવિંદસ્વામીને તમે વગર વાંકે માર્યાં છે, એ ભૂખ્યા દુઃખ્યા બેઠા છે, દોષ તો હતો મારો કે હું અધૂરે દાવે અંદર દોડ્યો આવ્યો, એને જમાડો તે પછી જ જમીશ.

મેં જીવનમાં પહેલી જ વાર સાંભળેલો આ પ્રસંગ અહીં બરાબર બંધ બેસે છે. હરિને મેં માનવનો પ્રેમી મિત્ર કહ્યો છે, માનવને પોતાના પૂર્ણત્વમાં તદાકાર કરવા માટે કિરતાર સર્જનના પ્રારંભથી તલસતો મથી રહ્યો છે. માછલડું બનીને...(કડી ૯-૧૦) પુરાણભાષ્યા દસ પ્રભુઅવતારો, અને ડારવીનનો ઉત્ક્રાંતિવાદ (Theory of evolution) આંહીં સૂચિત છે.

બંદૂકની આડશે...(પા. ૯૦) : ઇંગ્લાંડના રાજા કેન્યૂટની કથા એવી છે કે ખુશામદખોર હજૂરિયા એને કહેતા ‘આ દરિયો પણ આપનો તાંબેદાર છે !’ ડાહ્યો કેન્યૂટ એ ખુશામદખોરની જખાનોને જૂઠી પાડી દેખાડીને જીવનભરને માટે ચેતી ગયો હતો. આ કાવ્યમાં રાજવીઓ પરસ્પર વાતો કરી એકબીજાની ચિંતા, ગભરામણ, ભય-ભીતતા વગેરેને ચુપ કરવા મથી રહેલા કહ્યાયા છે.

સલામો...(પા. ૯૩) : શુદ્ધ બીજનો આંદ ધરલામીઓને માટે પુનિત ચિહ્ન છે. એને અલ-હિલાલ કહે છે. જમો=જમીન. આસ્માં=

આરમાન. ચમન=ખગીઓ. સખક=પવિત્ર શબ્દો. નૂરેવરલ=મિત્રતાનું તેજ. મિરિકનો=ગરીઓ. ગરૂરી=મગરૂખી.

ઝોરપોંછનાં મૂલ (૯૪) : આંહીં સર્જનહાર રૂપી ચિતારો. છૂખીયું=છબિઓ માટેનો ગ્રામ્ય શબ્દ. પોતાનાં સંપત્તિસૌંદર્ય સરખવવા દોડતાં આત્મલુબ્ધ ટોળાંથી અલગ રહેલો ભજનિક ગાયક તો વાંચ્છે છે પોતાની કલા-સંપત્તિનાં જ શણુગારસમૃદ્ધિને. એની પાસે બદલામાં દેવાનું ખીજું કંઈ નથી. કિરતારદીવી કલાને જ એ કિરતાર પાસે ધરી દેવા ઇચ્છે છે.

બુદ્ધર્ધનાં જંગલમાંથી (૧૦૨) : આમાંની પ્રત્યેક કડી છૂટું મુક્તક છે. ચારણ કવિ બ્રહ્માનંદના 'રેખતા' મશહૂર છે. લાવન=વાતો.

ધીમાં ધીમાં લોચન ખોલો (૧૦૪) : આ પદનો ઢાળ જે મથાળે લખ્યો છે તે નહિ પણ આ ભજનનો છે.

‘ગરનારીના ઉતારા રે ભાઈ! વેલાના ઉતારા રે

‘સમદર બેટમાં હોજી’

‘ભમ્મરથી.....’ = સંહાર સ્વરૂપી વિરાટનો ભૂભંગ થાય ત્ય તો ભૂકમ્પો ચાલે. એની પાંપણ હલે તે જાણે વિરાટનું સૂપડું સોવાય ને સૃષ્ટિ રૂપી અન્ન ઝટકાર્ધને મહીથી પાપ દુષ્ટતા રૂપી ફેતરી કાંકર ઝટકાર્ધ જૂદી પડે. ‘મીટુંમાં માંડો...’ = એની નયન-મીટને વિરાટ-તુલા કહી છે. એમાં ચૌદ બ્રહ્માંડોનું વજન તોળાય છે. સાંધણુ=બેદ પલ્લા વચ્ચે અણુસમતોલતા. ‘દગ રે ટાટી...’ = એની દષ્ટિ હિમા અલ શી શીતળ છે છતાં એ દષ્ટિપાત થતાં તો દરિયામ પણ આગ લાગે છે. એ તો આજના મદાયુક્તનું તાદૃશ સત્ય છે ધણી=માલિક. ભોરીગો ને વાસંગી=લોકેશ્વર કરનાર હિંસાવૃત્તિઓરૂપ ફણીધર સાપો ને વાસુકીઓ. એને વશ રાખવાનો ઢાવો કરનાર શાસકો ને રાજનીતિજ્ઞો રૂપી વાદીઓ ને ગારૂડીઓ.

લેખકની અન્ય કૃતિઓ
(નવલકથાઓ)

૨૮ નિરંજન	૨—૦—૦
૨૯ પુલસીક્યારો	૨—૮—૦
૩૦ સત્યની શોધમાં	૧—૦—૦
૩૧ ખીડેલાં દ્વાર	૨—૦—૦
૩૨ અપરાધી	૨—૮—૦

૧૯૬૬

૩૩ જેલ ઓફિસની ખારી	૧—૦—૦
૩૪ ધૂપછાયા	૧—૮—૦
૩૫ ચિતાના અંગારા ભા. ૧	} (છપાય છે)
૩૬ " " " ભા. ૨	
૩૭ આપણા " જીવનમાં	૦—૬—૦
[છપેલાં ત્રણેય એક પુસ્તક તૈયાર થાય છે]	
૩૮ કુરખાનીની કથાઓ	૦—૬—૦

૧૯૬૭

૩૯ પ્રતિમાઓ	૧—૪—૦
૪૦ પલકારા	૧—૮—૦

૧૯૬૮

૪૧ વઠેલાં અને ખીજાં	૧—૦—૦
૪૨ શાહજહાં (અનુવાદ)	૧—૦—૦
૪૩ રાણો પ્રતાપ (,,)	૧—૪—૦

૧૯૬૯

૪૪ સોરઠને તીરે તીરે	૦—૮—૦
૪૫ સોરઠનાં ખંડેરોમાં	૦—૮—૦

૧૯૭૦

૪૬ યુગવંદના	૨—૦—૦
૪૭ કિલ્લોલ	૦—૮—૦
૪૮ વેણીનાં ફૂલ	૦—૮—૦

૧૯૭૧

अवेरथं द मेधाणीनुं द्वादन करेव

लोडसाहित्य

[धरतीनुं धावणु]

सभस्त लोकप्राणुमांथी निर्जरेवा सख्याधना
नीतार सभा कंठस्थ साहित्यनी मधुरी,
सहेली ने तलस्पर्शी भीमांसा आपतो,
गुजरातने। सै पहलो अभ्यासग्रंथ.

साडा त्रयुसे। पानां
पाकुं पूंहुं
ज्योन्टीक कागण

डिभत इ. जे
पोस्टेज सुद्धांत

मुंबईतून इंग्लंडतक : राणपुर ड. ड. वि.

